

СЕЋАЊА КОНЗЕРВАТОРА

ДРУШТВО КОНЗЕРВАТОРА СРБИЈЕ
РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ —
БЕОГРАД

Посебна издања 2

Уредник
РАДОМИР СТАНИЋ

Одговорни уредници
МИЛЕТА МИЛИЋ
ЈОВАН СЕКУЛИЋ

Цртеж на корицама
А. ДЕРОКО

Издавач
РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ
Београд, Вождара Ације 11

Штампа и коректура
БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД
Београд, Булевар војводе Мишића 17

Тираж
1000 примерака

СЕЋАЊА КОНЗЕРВАТОРА

БЕОГРАД, 1982.

Када би се писала историја заштите споменика културе у Србији, морало би се поћи од времена која не памте данашње генерације па ни претходна покољења. У настојањима да се успостави целовита слика ове делатности у ширем смислу те речи, не би се могли заобићи ни подвизи кнеза Милоша чијом је заслугом, без обзира на врсту мотива, обновљен велики број владарских и властeosких задужбина. Имало би чак разлога да у свеобухватној повести обнове наших споменика нађу место многи подухвати, који су уследили после васпостављања Пећке патријаршије (1557). Из оваквог размишљања може се, дакле, видети колико је широк, сложен и неразлучан појам заштите културне баштине прошлих времена и с колико се оправдања феномен заштите из историјске перспективе може свестрано сагледавати.

Уобичајено је, међутим, да се у истраживању прошлости наше заштите полази од времена када се утемељавала модерна друштвена свест о потреби чувања споменика древности. Установљено је, не без поноса, да скоро један и по век траје мисао и егзистира напор у нашој заједници да чувамо споменике својих предака по угледу на културно развијеније националне средине у свету. Јован Поповић Стерија ушао је у историју наше заштите као прва личност која је својом далековидошћу одредила и усмерила будућност нашег хуманистичког односа према културном наслеђу. Разлоге што се нису остваривале замисли и идеје поникле у крилу Друштва српске словесности и потоњег Српског ученог друштва и што су модерни и амбициозни пројекти Српске краљевске академије у области законодавног регулисања заштите старина и њиховог проучавања остајали само у нацрту — треба видети колико у несрећним околностима толико и у чудним супротностима и противуречностима, које су биле обележје тадашњег и познијег времена. Ако се, међутим, на нивоу државе нису могле организовати институције као носиоца напора у заштити и изучавању споменика, било је дивних примера оличених кроз прегалаштво многих појединаца подстицаних од Академије и других чинилаца, који су веома много урадили за будућу конзерваторску службу. Сетити се Михаила Валтровића и Драгутина С. Милутиновића и њиховог рада на терен-

ском снимању споменика у раздобљу од 1871. до 1884. године — значи оживети слику о сјајним претходницима српске организоване заштите културно-историјских споменика. Споменути Љубомира Стојановића, Стојана Новаковића, Милана Ђ. Милићевића, Владимира Р. Петковића, Милоја Васића и друге — у истини је суочавање са личностима без чијег се удела не би могла заснивати савремена научно утемељена делатност заштите, која ће уследити после неслућено много деценија — тек у наше време.

Ако нисмо имали званичну друштвено и правно осмишљену заштиту у доба пре првог светског рата и у раздобљу између ратова, имали смо зналице и страстнике и, што је најважније, сигурне знаке сазревања друштвене свести. На срећу неки од тих предратних сабораца и прегалаца још су наши савременици, још су ту да нас поучавају својом мудрошћу. Присуство професора Ђурђа Бошковића најзаслужнијег учитеља наших конзерватора, за чију су конзерваторску активност везани изузетни подухвати (Бањска, Пећка патријаршија, Каленић), драгоцено је већ и по томе што је његово искуство богатije и дужије од живота најстарије српске установе заштите — Републичког завода за заштиту споменика културе, који ове године навршава три и по деценије рада. Међу нама је и академик Александар Дероко, памћеник и сарадник заслужног Пере Поповића, савруг Жарка Тагића, Момира Корунковића и других које историја наше заштите не може заобићи. Још нам је тако потребна његова бодра и подстицајна реч. С нама је и арх. Иван Здравковић, један од оснивача Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије. Њихови текстови у овом зборнику Сећања конзерватора део су историје заштите коју су они стварали. Лепоту и аутентичност сведочења ових доајена одређују њихове пионирске заслуге за раст и развој нашег конзерваторства. Забележили су речи и слике које ће надвладати заборав. Нешто млађи посленици (С. Ненадовић, Д. Ст. Павловић, М. Лађевић, Ј. Секулић) остављају овде трагове свог заноса и узбуђења с којим су почињали племенити конзерваторски посао.

Друштво конзерватора Србије и Републички завод за заштиту споменика културе поводом 35-годишњице организованог рада на заштити културно-историјског и уметничког наслеђа у Србији објављују сећања наших заслужних конзерватора желећи да обележе јубилеј српске заштите и да подсети јавност да се она рађала из ентузијазма, љубави и заноса и да је њен послератни почетак прожет свим радостима и невољама са којима је почињао наш укупни самоуправни социјалистички развој. Читаоци ових штива вратиће се у прошла времена и препознати њихове битне ознаке, али и напоре људи који су истрајно и узорно волели један особен посао остајући му верни упркос многим безизлазима с којима су се суочавали. Са таквом оданошћу могли су да рачунају на будућност своје струке чији смо сведоци.

Радомир Станић

МАЛО НЕКИХ ДАВНИХ СЕЋАЊА

Александар Дероко

Не мислим овде враћати се на историјат, нити понављати већ добро познате, па ни до сада мање познате, фактографске детаље. Многи ће то учинити свакако боље од мене. Набацићу просто мало личних сећања, па можда чак и из времена далеко пре тридесетипетогодишњег постојања и рада нашег Завода. Не мислим, разуме се, ни нарочито подсећати на оно „Височајше решење“ од 9. II 1844. године о „забрани уништавања развалина, стари градова и споменика древности који се достојно не уважавају“, али свакако морам одати и овде и још једном, признање староме научнику, архитекти, професору и академику (његова академска беседа била је „Манастир Дечани“) Андри Стевановићу, који је још 1903. године, дакле пре скоро осамдесет година (у „Српском Књижевном Гласнику“ — књига 8 и 9) упутио један апел за заштиту историјских архитектонских споменика. Биле су ту речи човека који је искрено волео те старине, а завршавале су се, после свих изнетих предлога и упутстава апелом: . . . „те да се бар на тај начин сачува све оно што би могло послужити као сведок културнога развића и напретка српскога народа у Средњем веку“. Много година доцније ја сам био ђак професора Стевановића и један од првих чланчића које сам уопште у животу објавио био је у тадањем часопису „Мисао“ (јуна 1923. године) са насловом „Поводом једног С.О.С. апела још од пре двадесет година“. Ту сам цитирао многе реченице из његовог апела. Професор Стевановић није дочекао рад „Комисије за чување и одржавање архитектонских споменика“ која је, при тадањем Министарству Вера, основана после његове смрти, а ту би му свакако било место уз имена Драгутина Анастасијевића, Николе Вулића, Станоја Станојевића, Владимира Ђоровића, Владислава Петковића, Пере Поповића и Момира Коруновића. (Можда није овде право место за то, ипак не могу да одолим прилици, а да не приметим да ми се чини да би, поред свег дужног признања заводима за заштиту споменика културе, ипак слична таква комисија, а са највишим могућим ауторитетом, била у најмању руку и данас неопходна, — а друго, и кад год се помене термин „споменици културе“, не могу, а да не кажем да ми се чини да би, рецимо, и назив „историјски споменици“

прикладније одговарао карактеру саме ствари, јер по ономе „споменици културе“, примљеним ваљда од Руса, испада некако као да је баш само то култура, а да све остало не спада у културу.)

Мене је Пера Поповић, мој непосредни „ментор“, а који је тада увео и Жарка Татића у царство средњевековне (како се тада још то писало, а не средњовековне као после, по Белићу) уметности, а затим и уз ту Комисију, као неку врсту писара — шегрта. Тако сам ту понешто и видео, а понешто од старијих и научио.

После је образовано и „Друштво пријатеља старина“ (мислим да се баш тако звало, пишем без проверавања). Оно је било већ много шире и популарније. Нарочито се ту залагао професор Драгољуб Аранђеловић, који је иначе био правник а не ужи стручњак, и ту су држана многа јавна предавања, увек са апелом на заштиту.

И тадањи Двор се био умешао у општу ствар заштите. Наиме, за припремне радове за израду мозаика у цркви-маузолеју на Опленцу, Двор је основао свој архитектонски биро са Русом Смирновим на челу, а ту је сарађивао и Пера Поповић. Четири Руса, сликара (Верблицки, Предојевић, Мејендорф и Абрасков) су направили масу копија фресака по старим манастирима, а после су ту исликани „картони“ по којима су у Немачкој израђени сами мозаици од стаклене масе, пренесени у таблама и постављени на зидове. Но у том бироу је том приликом прикупљено и нешто архитектонског материјала (нешто је тада на терену снимао и архитект Министарства грађевина „Чича“ Краснов).

Рекао сам већ да се не бих враћао на старе и већ познате чињенице, на пр. о раду Драгутина Милутиновића и Михајла Валтровића. Па и професор Драгутин Ђорђевић је са Андром Стевановићем обнављао цркву манастира Ресаве — Манасије још 1893—5. године. Ипак ћу се, ма и летимице, осврнути на неке, можда ужим стручњацима и боље познате али шире данас мање знате детаље. Ту мислим на по неко питање каквих је било увек и каквих има и данас и то можда више него икада. На пр. на питање практичнога рада на терену у та стара времена.

Сама организација и извођење радова који би се могли уврстити у „заштиту“ споменика, текла је некако овако: Радове је организовало тадање Министарство грађевина. Пера Поповић је био начелник Архитектонског, а Драгутин Маслаћ Грађевинског одељења. Радови су финансирани из буџета тога Министарства, а на терену су их практично изводиле т.зв. Грађевинске секције, којих је било у многим већим местима, а које су потпадале под то исто министарство. Једно дуго време иницијатор при свем том био је Пера Поповић (он је био у исто време и хонорарни професор на Архитектонскоме факултету за предмет „Византијска и стара српска архитектура“, а такође и члан оне Комисије при Министарству вера). Мислим да су у главном у истом том оквиру архитекти Рувидић и Бугарски, са Пером Поповићем, већ били извели и једну од првих правих рестаурација, ону на цркви Лазарици у Крушевцу. Затим је дошла на ред Жича. Обе су грађевине

1. У Морачи 1920. године

имале дотле накалемљене неке потпуно нестилске (у стилу војвођанских барокних кубета и звоника) плехане кровове. Код Жиче је интересантно то што је нађен део оригиналног малтера те је грађевини дата она пурпурно црвена боја фасада.

Још као студент (после већ и асистент) путовао сам са Пером Поповићем и помагао при неким снимањима, па и радовима на терену. Тако се, на пр. мислило да је тадања црква у Чачку баш она стара задужбина Страцимира, брата Немањина, и да јој, временом преправљеној и измењеној, треба повратити првобитан изглед. Кад су обиђени малтер и доцније наслаге остали су зидови праве старе џамије. Мада смо ту нашли и нека аутентична стара звона с натписима, што може сведочити да се испод џамије могу налазити остаци првобитне цркве, ипак је све ово горе над земљом била само једна турска џамија. Сви су негодовали. Многи нам нису веровали. Тек како би се све што пре заборавило, брзо смо све премалтерисали и стилски што више „дошминкали“. Надзидали смо тако и она два звоника као оно на „Ступовима“ и све је то тако тамо и данас.

Били смо и на Ђурђевим Ступовима, оним више Новог Пазара, и све били спремили за сам рад, кад од једном испало је оно већ познато да су предвиђене паре отишле на оне друге „Ступове“, оне код Берана „у Будимљи“. Фалсификовала је просто, или подметнула, изменивши у буџету имена и места, нека тада локална али моћна политичка личност.

И на Сопоћанима сам помагао Пери Поповићу при неким првим радовима. Никаквога ни пута ни путељка није тада до манастира било. Ишли смо „пајтоном“ (фијакером) до села Дољана, а даље, прескачући ограде од проића и врљика, између арнаутских дворишта и шљивака, што ни мало није било по вољи мештанима, а ни мало пријатно нама.

Сећам се тако, треба ту поставити свод, како би се заштитиле фреске, и калоту на разваљеном кубету, и ја ту горе на неким климавим, импровизованим, скелама ватам центре како би се скројили шаблони за извођење кривина. Хтео бих, ипак, и да фотографишем она крупна лепа слова у бази прстена која су наговештавала да се ту може прочитати што ближе о постанку грађевине, па се на оној незаконској дасци измичем како бих изоштрио слику... кад даска претегне у назад и иза мене зину доле провалија... зној ме обли и једва сам се, не знам ни сам за шта, шчепао оним мокрим длановима.

А, кад сам ево почео да причам и тако сасвим личне и приватне згоде и незгоде, да поменем овде и једну са Царичина града. Много доцније радили смо, покојни Света Радојчић и ја тамо. Откопавали, и таман ја стао горе на ивицу да фотографишем неку основу ту доле испод, и питам раднике, кажу они: „Слободно, не бојте се, чврсто је ту“... кад оно нестане ми ослонца испод ногу и ја право на главу доле (као оно некада кад сам био дечак па у Саву „главачки“). Нисам чувао главу већ фотографски апарат. Богами, било је бар четири метра висине. Срећом доле гомила растресите, откопане земље те ми она напуни и нос и уши. Једва сам се из ње извукао. Ипак, целу зиму ме је после хватао ишијас од тада изврнуте кичме.

2. Чланови Комисије за чување и одржавање архитектонских споменика на путу за манастир Матејчу у Скопској Црној Гори, 1925. године

Па кад сам већ почео, да довршим нешто и са причом са Жиче и са Дечана: Требало је снимити ону капелу горе у кули Жиче. Покојни Жарко Татић (а било је то тамо ваљда 1925. године), наставио је био жицом неке криве мердевине, прислонио их и, он атлета какав је био, ухватио се горе и извукао „на мишиће“. Ја за њим. Кад се после требало сићи, он опет „на мишиће“ доле до мердевина, а ја никако да дохватим ногама те проклете кратке и климаве мердевине... Једва се некако добро свршило. Помагали су и стари Милоје Васић и онај Ђосави црквењак, а било је, богами, „повуци потегни“. После је ту Пера Поповић надзидао врх те куле њим стилски сумњивим завршетком, а такође и ону, не сумњиву већ сасвим депласирану лантерну на ексонартексу.

Још горе смо прошли Жарко и ја на Дечанима. Испели се били он и ја (неким бољим мердевинама) лако до ивице крова, и после, опет некако доста лако, све до кубета. Ту пробали прозорче и спустили доле пантлику да измеримо висину. Било је подне, ударило неко јулско сунце, усијало се олово крова. Покушали ми да се спустимо назад доле до ивице крова. На ивици ту доле нема ни олука нити чега што би човека задржало а даље доле до мердевина... ништа. Скинули ми ципеле и чарапе (ко оно оцачари по нашим варошким крововима)... можда ће мање клизити од глатких ђонова ципела. Али олово пече, руке се зноје... и да није било неког старог вештог мајстора зидара мој школски друг, иначе бих морао одежати у апсу).

Радо се после човек сећа свих тих доживљаја па ма како они у тренутку изгледали непријатни. Има пак, на том истом послу и таквих које човеку могу оставити и мање драге успомене. Похвалио бих се таквом једном са општег тог посла на заштити: Некакав судија из Призрена је раскопао, или је хтео раскопавати па сам вест о томе прочитао у неким новинама, темеље Душанове задужбине Светих Арханђела, не би ли тако нашао „скривено благо и круну цара Дучана“. Ја то нападем једним чланком такође у једном дневном листу. Изгледа да су ми ту неке речи испале преоштре, тек тај ме човек тужи суду (по Закону о штампи) и суд ме осуди чак за два дела увреде на 2000 тадањих динара (то је било тада ваљда половина моје доцентске месечне плате), а за два дела клевете, богами, два месеца затвора, јер се за клевету казна затвора не може заменити новцем (ја употребио реч „малоуман“ а он поднео психијатријско уверење да то није). Средњом ова казна је била „условна“ (после су неки пакосници подсећали на случајност да ми је председавајући судија био наклоњен јер је био мој школски друг, иначе бих морао одлежати у апсу).

Но доста о мени и вратимо се на рад других. На пр. кад смо већ помињали Жарка Татића, који је тада збиља био једна од најистакнутијих фигура на пољу проучавања средњовековних споменика па и на пољу конзервације и рестаурације (он је био израдио елаборат за обнову цркве у Каленићу, па га је смрт спречила да тај посао и изведе, што је после, по своме пројекту, извео професор Ђурђе Бошковић), да подсетим сада овде и на његову смрт. Наиме, он је страдао при раду на истом овом нашем заједничком послу. Умро је од повреда и доц-

нијих компликација када им се чамац (били су у њему професор Влада Петковић, сликар Страла, фотограф Павелић и он) отео низ брзу реку и преврнуо преко неке воденичне бране. Ту је Жарко ударио о неко камење и тешко повредио колена па, у вези с тим, и кичму. А пошли су тако уз реку Треску као краћим путем. Другог пута није до Андреаша ни било, сем на самару брдских коњића, сатима, преко стрмог брда, с друге стране.

Поменули смо да је у чамцу био и сликар Страла. То је такође био један истакнут члан те старе гарде прегалаца (Чех, дошао као ратни сликар са аустријском војском у Србију за време првог светског рата, он се ту после оженио Српкињом и ту дефинитивно остао). Радио је у Народном музеју код Владе Петковића. Њему сам више пута помагао, тако једном и кад је „прилепљивао“ одљуснут малтер са Астрапином фреском „Смрти Богородичине“, на западноме зиду у цркви манастира Жиче. О, примитивно се тада још радило. Примитивно али ипак врло солидно. Примитивно је Страла „спасавао“ и неке мозаике тамо доле на Стобима, опет са Владом Петковићем и кустосом Музеја Мано-Зисијем. Да би тако пренео цео један подни мозаик он је поткопао земљу испод њега. Доле подвукао таблу од дасака а испод ове точкове колица и све тако извукао, заједно са подлогом, као један блок. Није се тада још практиковала ни „стако“ ни „страпо“ техника. А кад сам већ поменуо тако „старога“ Стралу неправду бих учинио кад бих заборавио још једног тако старог барда — „Деда“ Крагину. Сви који су у та најранија времена радили око фресака, добро га се, и са пијететом, сећају.

Кад смо пак поменули Стоби и његове ископине намеће се, и нехотице, питање најосновнијих концепција и ставова при неким од тих радова на терену. На пр. да ли је требало много што-шта преносити са „лица места“ у музеје по другим местима? Треба ли да капители и канцели са базилике у Стобима буду данас у Београду и оне подне плоче са инкрустацијама мозаика са призренских Светих Арханђела у лапидаријуму у Скопљу? Или да је све то остало „in situ“?

Но, тако бисмо ушли у воде и најкрупнијих међународних проблема, и морали бисмо се запитати шта је и како је то и са свим што је из Вавилона, Египта и Грчке пренесено и налази се данас по музејима широм света? И ако овде није реч о покретним предметима као што су слободне скулптуре и слике, него само о деловима архитектуре везаним за саме споменике на терену. Тако је у Берлин пренесена читава капија Иштар са делом зидина вароши Вавилона, а такође и огроман Зефсов олтар из Пергамона у Малој Азији. У лондонски Бритиш Музеум су са Акрополиса у Атини пренесени најлепши Фидијини рељефи са Партенона и једна каријатида са Ерехтеона, а тамо се налазе и они многи дивни плитки рељефи са Саргонове палате у Корсабаду (Стара Асирија). У париски Лувр су пренесени и они огромни камени крилати бикови, „керуби“, који су чували капије асирских градова — итд. итд.

Друга једна серија проблема била би везана за основна питања: Да ли *рестаурација* или само *конзервација*? Виолет ле Дик је упропастио Авињон, а Грци изгорелу базилику Светога Димитрија у Солуну такође. Много тога старог „упропашћеног“ има по свету. Има, пак, и решења која многи, и много, хвале. Нпр. „Ринек“, стари део Варшаве, који су Немци систематски спалили, потпуно је изнова васкрснут. Аталасова стоа под Акрополисом у Атини такође из основа је обновљена? — Нема ту једног јединственог одговора на сва питања и за све случајеве. Па тако ни код нас. Слично Варшави страдала је у рату Већница у Шибенику те је потпуно обновљена. Није ту реч толико о степену оштећености, у питању је и сам основни став при оцени и опредељењу шта да се ради. Данас млађи иду смело. Можда чак и сувише смело. Није ту важно шта ја лично о свему томе мислим. Можда сам чак у очима данашњих стручњака само један стари и „превазиђени“ човек „старе школе“. Свеједно. Али ипак није неважно за целу нашу културу, за сутрашњицу, за будућност оно што је урађено са Лепенским Виром, и оно са кубетом на Студеници, па и оно са Светим Николом у Топлици, Ђурђевим Ступовима у Расу... и још које где.

Не намећем ја неке своје мисли шта је и како је овде или онде требало радити. Нисам ја ни позван за то... Само кад ми се ево, сад дала прилика ипак ми савест налаже да, најдобронамерније, додирнем, макар само мало овако и из далека, нека од тих вечитих „шкакљивих“ и проблематичних питања са којима се бори ЗАШТИТА од како је почела да се тиме бави.

ПРВА СОПСТВЕНА ИСКУСТВА, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВЕ

Ђурђе Бошковић

Прилика је ово да се каже нешто и о ономе преко чега се, обично, у научним и стручним студијама ћутке прелази. А вреди да се то негде и забележи да би се боље сагледали услови у којима су поникли наши први озбиљнији конзерваторски подухвати.

Не могу, а и не желим да говорим о оним зачетним конзерваторским интервенцијама из времена пре првог и између два светска рата, које, као и други, познајем само преко оскудне литературе која је о њима остала¹. Задржаћу се овде само на својим сопственим искуствима, стеченим у непосредном додиру са проблемима који су се, у време када сам њима почео да се бавим, наметали у области заштите споменика културе, као и са људима који су били позвани да их решавају.

Непосредно после уједињења 1918, па и дуги низ година после тога, Краљевина СХС — од 1929. Југославија — носила је у себи међусобно неусаглашене односе и наде појединих народа од којих је била саздана. У области културе хетерогеност је била веома јасно изражена и поред видног настојања, више појединаца него неке заједничке политике, да се одлучније крене ка убрзанијем међусобном упознавању и прожимању. Националне, боље рећи националистичке, тенденције биле су отуда, задуго, веома изразито наглашене.

А заједничких проблема било је напретек. Међу осталима, један од веома озбиљних проистакао је из чињенице да су сви народи тадање нове државе били носиоци изванредних вредности културне баштине, којој није била посвећена одговарајућа пажња.

У погледу заштите споменика културе није било ни неке одређеније дуже традиције па, све до слома бивше Југославије, ни законских норматива, посебно на територији Србије из времена пре првог светског рата. До тада је бечка Комисија за старање о споменицима (Kommission für Denkmalpflege) и имала неких конзерваторских интер-

¹ Најобухватнији преглед радова овога доба дала је проф. Анка Стојаковић, *Рашка баштина* 2, Краљево, 1980, 259. — Види и мој осврт на ову проблематику у *Српском књижевном гласнику* XXXVIII, 7, 1933, 373, 449, 533.

венција у новоослобођеним крајевима, у Словенији и Хрватској, нарочито на Приморју — у Шибенику, Сплиту, Дубровнику, Котору... — но све су то радили аустријски стручњаци, са незнатним учешћем домаћег кадра. У Србији су, тек ту и тамо, наши још недовољно припремљени и малобројни архитекти дали од себе све што су могли, — крајем XIX века Андра Стефановић, Драгутин Маслаћ и Коста Јовановић у Манасији или, почетком овог века, Милорад Рувидић и Пера Поповић на Лазарици. Озбиљнија систематска проучавања археолошких локалитета и средњовековне архитектуре и сликарства, али без икаквих конзерваторских интервенција, започели су тада, после Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића, и Никола Вулић, Милоје Васић и Владимир Р. Петковић, а од страних научника посебно Габријел Мије (Gabriel Millet).

На њихову иницијативу, уз свестрану подршку неколико наших научних прегалаца, већином историчара, са Универзитета и из Академије, формирана је 1923. Комисија за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина². Била је прво, у саставу Министарства вера, затим, од 1929, при Министарству правде, а од 1930. придодата је Синоду Српске православне цркве.

Већ по овоме се види колико су њене компетенције — и ако је првих десетак година била везана за један државни, југословенски орган³ — биле скучене и територијално, и национално и по садржини рада. Територијално, односиле су се углавном на Србију, Македонију и Црну Гору, а само изузетно на Босну и Херцеговину и Хрватску. Национално — само на српске споменике. По садржини рада — само на бригу о споменицима који су припадали Српској православној цркви. Споменици на другим територијама и другог карактера били су препуштени Министарству грађевина и појединим музејима. Од ових су, посебно својом бригом о споменицима, били изузетно активни Археолошки музеј у Сплиту и Историјско-уметнички, данас Народни музеј у Београду. Једино још што су и у њима, и још у неким већим музејима у земљи — у Загребу, Сарајеву и Љубљани — постојали и атељеи и лабораторије у којима се вршила конзервација покретних објеката и уметничких слика на платну и дрвету, — додуше, још у веома скученом обиму. На заштиту народног градитељства, као и урбаних и руралних целина, тада се још није ни помишљало.

За Србију је у то време посебно значајан био рад Историјско-уметничког музеја, пре свега захваљујући залагању његовог тадашњег управника В. Р. Петковића. Тада је, као једини наш рестауратор за сликарство, школован у иностранству, у Музеју радио и Светислав Страла⁴, а за архитектонске споменике је, као кустос, био ангажован талентован, активан и перспективан млади архитекта Жарко Татић.

² О саставу, раду и даљој судбини ове комисије види *Југословенски историски часопис* V, 1—2, Љубљана, Загреб, Београд, 1939, 366.

³ Када је, 1930, придодата Синоду, њен први председник, проф. М. Васић, одбио је да учествује даље у њеном раду.

⁴ Сликар Јарослав Кратина био је пионир у области копирања наших фресака, али се рестаурирањем сликарских дела само узгредно бавио.

1. Руденица 1927, са већ обрушеним остацима заштитне дрвене конструкције, сличне онима на Градцу и св. Николи код Куршумлије, из времена пре првог светског рата. У првом плану проф. Лазар Мирковић и Ђурђе Бошковић.

До које је мере оваква активност Комисије била уско оријентисана види се најбоље из чињенице да су споменици другога карактера — осим црквених, православних — на територији о којој је она водила бригу били занемарени, препуштени сами себи или бризи других, за заштиту некомпетентних установа.

Тако је Министарство грађевина, на своју руку, 1929. поверило једном предузимачу да изврши „рестаурацију“ градских зидова Манасије. Он је то урадио на тај начин што је на неким кулама порушио зупце, заравнио их и покрио бетонском плочом. Требало је да се у „Политици“⁵ појави чланак „Злочин или нехат“, па да радови буду обустављени.

⁵ Вид. *Политику* од 12. октобра 1929.

Када је, 1934, покренута веома широка акција и преко дневне штампе да се стари град Жрнов на Авали не жртвује да би се на том месту подигао Мештровићев споменик Незнаком јунаку, Комисија се у ову акцију само укључила, али није била њен иницијатор.⁶ Позван сам тада, у време пре рушења, код управника двора ђенерала Антића, који ме је изузетно љубазно примио и, уз комплименте за показану бригу о нашим споменицима, па и о граду на Авали, на крају изразио наду да ћу обавезно написати чланак за новине у коме ћу се сложити са потребом да буде уклоњен. На мој запањен поглед, уз осмех ме је потапшао по рамену и додао — бележим тачно његове речи — да, ето, ни он сам не жели да уђем у њихову „црну књигу“. Град је ипак порушен, 18. априла 1934.

Када је 1936—37. рад на заштити и рестаурацији београдске тврђаве већ био поверен талентованом младом архитекти Драгољубу Јовановићу, Београдска општина је накнадно формирала своју посебну комисију⁷, јер постојећа Комисија, тада већ при Синоду, за овакве радове није била компетентна.

Тако је било и са заштитом, односно конзерваторским интервенцијама на археолошким локалитетима, као на пример у Стобима, у којима је на откопаним остацима епископске базилике, конзерваторске интервенције вршио 1931. архитекта — кустос Историјско-уметничког музеја.⁸

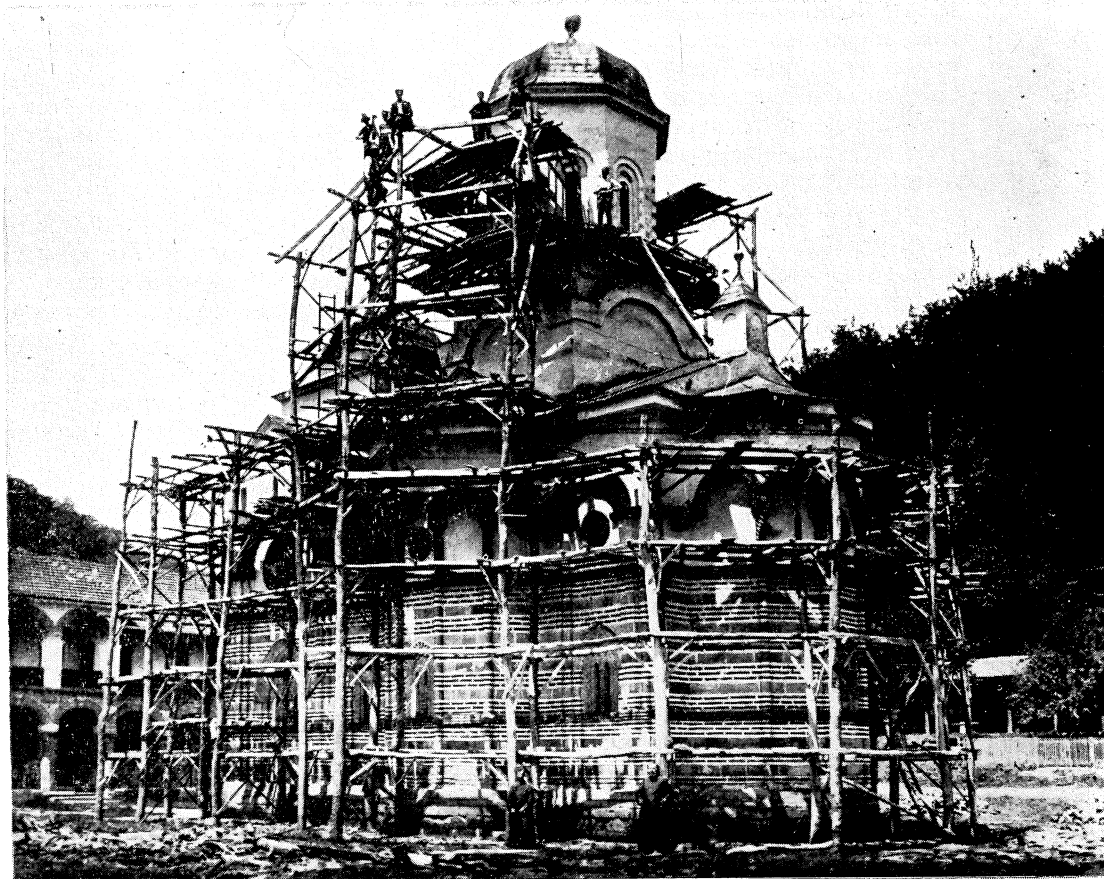
Комисија се, видели смо, задржала само на бризи о црквеним споменицима. Главни носилац непосредних интервенција на појединим објектима био је њен члан арх. Пера Поповић, начелник Министарства грађевина и хонорарни професор на Архитектонском одсеку Техничког факултета. Он се понајвише консултовао са члановима Комисије професорима В. Р. Петковићем и М. Васићем, а о питањима чисто техничке природе са арх. Драгутином Маслаћем, такође начелником Министарства грађевина, преко кога је текла и целокупна организациона и финансијска процедура конзерваторских захвата на појединим споменицима.⁹

⁶ Вид. *Старинар* X—XI за 1935—36. годину, 145, и XV, за 1940, 70.

⁷ У саставу: проф. Бранко Поповић, као председник, доцент Александар Дероко и Ђ. Бошковић.

⁸ Као што се до тада свуда у свету радило, откопане зидове само сам после чишћења пломбирао, фуговао и покрио их бетонском „капом“, уз израду једне бетонске настрешнице над остацима зидних фресака. Увидео сам касније, непосредно после рата, да оваква врста заштите није добра. Влага коју зид упија из земље не може да испарава кроз његову горњу површину, избија бочно у поље и разара лице зидова, док бетонска „капа“ остаје цела. Користио сам ово искуство приликом тражења нових могућности заштите остатака зидних конструкција, на чему је, у Царичином Граду и другде, предано радила, као солидан, одговоран стручњак, ранопреминула архитекта Невенка Спремо-Петровић.

⁹ Техничка документација о радовима које је организовало Министарство грађевина уништена је, на жалост, за време рата. Документација о раду саме Комисије, коју сам, као њен секретар, уредио 1937—38, чува се и данас у Архиву Синода у Београду.

2. Каленић 1928, под скелами за коју је утрошен читав мањи комплекс огромне манастирске букове шуме.

Између 1925. и 1928. започети су, поред других, мањих, и радови на трима великим средњовековним споменицима — на Жичи, на Ђурђевим Ступовима у Будимљу — код Иванграда, ондашњих Берана — и на Сопоћанима. За архитектонску припрему и техничку обраду документације на овим, а и другим радовима Комисија је, као сараднике проф. П. Поповићу, ангажовала тада архитекте Жарка Татића и Александра Дерока.

Имао сам прилике да се, још као студент, упознам са овим радовима и њиховим главним носиоцима.

Један од наших омиљених професора, арх. Пера Поповић, умео је да седне са нама за ђачке столове — није нас тада било много — и ширила теоретска научна изучавања, али је био изванредан практичар и да нам непосредно преноси своја искуства. Није претендовао на некаква

врсан познавалац наших споменика. Посебно су била занимљива његова излагања о проблемима на које је наилазио приликом некадање реконструкције Лазарице и на већ започетим радовима на Жичи, Сопоћанима и Ђурђевићевим Ступовима. Његов утицај на студенте архитектуре био је до те мере јак да смо се, многи од нас, определили, понекад уз негодовање других наставника, да дипломски рад обрадимо код њега, у тада такозваном „српско-византијском стилу“.

И професор Андра Стефановић, иако му то није био матични предмет, говорио нам је понекад, нарочито на часовима вежбања, о нашим средњовековним споменицима, осврћући се и на своје учешће, како је говорио, у „шивењу“ квадера приликом обнове фасада цркве манастира Манасије.

Нашу пажњу су веома привлачила предавања професора Бранка Поповића, који је излагао материју везану за општи развитак архитектуре и уметности. Човек широке културе, „сезановац“ као сликар и сасвим одређен као активан уметнички критичар, допринео је умногоме ширењу наших хоризоната и сазнања о кретањима градитељског и ликовног стваралаштва у прошлости и савременом свету. Касније, две-три године пред рат, и он се укључио у заштиту споменика као председник Комисије за обнову Београдске тврђаве¹⁰.

Но за поједине заинтересоване студенте била су и те како привлачна предавања која су држали поједини професори Филозофског факултета. Нарочито је било корисно пратити излагања проф. В. Р. Петковића, систематска, документована, негована. Богати су били новим сазнањима и семинари проф. М. Васића, на којима је овај врсни познавалац културе све до средњег века умео да заинтересује слушаоце за многе, њима дотле непознате проблеме. Обојица су, у то време, за решавање почетних проблема заштите, били незамењиви.

Проф. Петковић, прецизан истраживач не само средњовековног сликарства већ и архитектуре, допринио је раду Комисије нарочито својим темељним познавањем историјских извора који се односе на живот и развитак наших споменика. Као директор Историјско-уметничког музеја имао је могућности, мада још увек скромне, да и ову установу активно укључи у непосредан рад на заштити појединих споменика.

Проф. Васић, иако по научном опредељењу првенствено праисторичар, био је изузетно заинтересован и за проблеме развитка наше средњовековне архитектуре. Отуда је у комисији, заједно са проф. Пером Поповићем, био, можда, један од најангажованијих у непосредној бризи око судбине појединих наших споменика и организовању радова на њиховој заштити.

За млада човека, који тек почиње да се укључује у ову проблематику, били су посебно привлачни студентски обиласци ових спо-

¹⁰ Њему морам да захвалим што ми је, као своме асистенту од 1931. године, пружио пуну могућност да самостално радим. Трајало је то све до 1941. — У ратном вихору, за време окупације, он је, захваљујући својим необузганим амбицијама, проиграо и своје име и свој живот.

3. Манасија 1929, са заравњеним круништима на двама улазним кулама.

меника и радова који су на њима обављани под руководством већ поменутих наставника са Архитектонског одсека Техничког и са Филозофског факултета. Тада је долазило и до првих запажања, кочоперних дискусија и емотивног везивања за саме споменике и атрактивне проблеме које су нудили. Хоризонти су се ширили и при великим студентским екскурзијама — у Париз 1925, у Италију 1926. и у Цариград 1927¹¹ године. Била је то прилика да се сагледају поједина успешно, али и неуспешно реконструисана архитектонска дела.

Са пиететом се сећам и дугујем пуну захвалност не само својим поменутих професорима, већ и другима, посебно проф. Габријелу Мијеу, који су ми својим радом отварали пут и још као студенту указивали пуно поверење.

Први међу њима био је проф. Петковић.

Негде марта 1927. позвао ме је у Музеј и поставио ми питање: — Музеј жели да идуће године обележи петстогодишњицу смрти деспота Стевана публиковањем монографије о његовој главној задужбини, Манасији. Архитекта Музеја, Жарко Татић, је болестан. Осећате ли се способним, можете ли, архитектонски да снимите манастир и да напишете студију о њему?

Одговорио сам без размишљања: — Могу.

Већ крајем марта био сам на терену, заједно са професором Лазаром Мирковићем, и за десетак дана снимио Руденицу¹² и Манасију.

У јесен исте године, после II међународног византолошког конгреса одржаног у Београду, на коме сам са дивљењем слушао излагања познатих научних величина — Мијеа, Дила, Стржиговског, Јорге Окуњева . . . одређен сам да пратим проф. Gabriel-a Millet-a, чије је дело *l'Ancien Art Serbe* за мене већ раније представљало право откривење, и да за његове потребе снимим Грачаницу и Старо Нагоричино. Радио сам с вољом и у Нагоричину, после дугог трагања, пошло ми је за руком да Мијеу, који у почетку то није прихватао, докажем да је доњи део цркве далеко старији од Милутинова доба. Могао је Мијеу ту опсервацију с обзиром да сам му био додељен као технички сарадник, слободно да користи. Али не. Велики научник ме је ухватио под руку и рекао: — Ви сте то доказали, Ви ћете то и да обрадите. Био је то почетак нашег међусобног поверења и дугог пријатељства.

Када смо се вратили у Београд саопштио сам професору Николи Вулићу, једном од организатора конгреса, да сам, недалеко од Грачанице, идентификовао темеље који би могли да припадају неком античком утврђењу — можда, како је и сам сугерисао, Улпијани. Предао сам му своје скице на коришћење, а он је, на моје изненађење,

¹¹ Тада малобројни студенти архитектуре, њих око двадесетак, сами су, организовањем изложби, игранки и прилозима са стране, долазили до средстава за ова путовања, која су употпуњавали и личним улагањима.

¹² Руденицу сам касније обрадио и припремио елаборат за њену реконструкцију; 1936., за време мога боравка у Паризу, реконструкција је поверена арх. М. Младеновићу, који је, служећи се мојим елаборатом на своју руку, направио неколико тешких промашаја.

4. Жрнов на Авали 1934. — Уклањање остатака динамитом порушеног града.

пснудио да то сам објавим у „Старинару“. Данас, после толиких година, са сетом држим у рукама овај свој први прилог у годишњаку Археолошког института, чији сам уредник ево већ близу три деценије. Тада, био сам још студент.

Три обрађена рада — Манасија¹³, Грачаница и Старо Нагоричино¹⁴, Улпијана¹⁵.

Три права Човека, научника, професора — Петковић, Вулић, Мије. Три поверења.

Уткало се то у мене. Можда је и то утицало да касније, као наставник, као руководилац Археолошког института, и сам пружим своје пуно поверење, своју пуну помоћ, младим, перспективним, заинтересованим стручним и научним прегаоцима. Чини ми се да сам се ретко кад преварио.

¹³ Са Ст. Станојевићем и Ј. Мирковићем, Београд, 1928.

¹⁴ *Deux églises de Milutin, L'Art Byzantin chez les Slaves II, Paris 1930, 195.*

¹⁵ *Старинар IV*, за 1926. и 1927 (1928), 269.

Но поверење сам према себи ускоро понова осетио.

Тек што сам дипломирао, почетком 1928, позвао ме је опет професор Петковић и понудио ми да према елаборату на жалост још увек болесног архитекте Жарка Татића извршим обнову цркве манастира Каленића.

Прихватио сам, и тек тада сам се уистини нашао пред правим конзерваторским проблемима.

Тада се код нас сматрало, а у великој мери и другде, да приликом конзерваторских радова на споменицима архитектуре треба користити метод тоталне реконструкције. Био је то став и наше Комисије, спроведен у потпуности у елаборату Жарка Татића, а и мени се чинило да је такав став једино оправдан.

Но када сам ољуштио малтер са горњих делова Каленића, наишао сам на сасвим друго стање од онога које је Татић у свом елаборату претпоставио. Требало је поћи од почетка. — За већину декоративних елемената, добрим делом уништених у неком великом пожару, затекао сам довољно података за њихову реконструкцију, али сам се зато добро намучио са реконструкцијом куполе над нартексом.¹⁶

Направио сам три могуће варијанте, од којих се Комисија одлучила за ону која се и мени највише свиђала.

По завршеном раду, на Интернационалном симпозијуму одржаном у Риму 1930, посвећеном заштити споменика културе, изнео сам резултате конзерваторских интервенција на Каленићу, којима сам се, не нарочито скромно, баш поносио. Био сам најмлађи учесник Симпозијума са рефератом¹⁷, који је био награђен и комплиментима.

Не лези враже, нешто касније, у паузи, један од учесника, Француз, очигледно искусан конзерватор, чијег се имена више не сећам, пријатељски ми је рекао да сматра да сам са реконструкцијом претерао, а саопштио ми је и разлоге због којих тако мисли.

Натерало ме је то да размислим и темељно пререспитам свој рад. И сложио сам се с њим, ма колико да је мојој младачкој сујети то тешко падало.

После дугогодишњег искуства које сам током рада стекао, ја бих и данас, поред све љубави коју човек носи према свом првенцу, раду на Каленићу другојачије приступио. Заменио бих само оне квадере који су у ватри изгубили моћ ношења и постали опасни по конструкцију, али ни бих по сваку цену мењао и оне на којима је само декорација била уништена.¹⁸ Поред тога, свакако бих и куполу над нартексом дао у мирнијим и једноставнијим облицима.

¹⁶ *Старинар* V, 1930, 156 — Види и *Československo-jugoslovenska revue* 1, Београд, 1930, 25.

¹⁷ *La restauration des sculptures de l'église de Kalenić, Mouséin* 17—18, 1932, 162.

¹⁸ После рата, као консултант током радова на Раваници, настојао сам на оваквом приступу, који је арх. Б. Вуловић зналачки и суптилно реализовао.

5. Патријаршија 1932. — Оштећене фреске из XIII века после извршених конзерваторских интервенција.

Већ 1930. определио сам се у Старом Нагоричину за чисту конзервацију, односно консолидацију овог значајног споменика, без икаквих покушаја ма какве реконструкције.¹⁹

Дошла је затим на ред Патријаршија, 1931—32, са веома сложеним проблемима конструктивног санирања и најнужнијим интервенцијама, са тежњом да се валоризују сви њени очувани облици уз заиста минималне допуне.²⁰

Тада сам се први пут сусрео и са проблемом конзервације фресака -- оних изванредних, из XIII века, које сам открио у цркви Св. Апостола. Биле су заиста тешко оштећене ударцима чекињем да би живо-

¹⁹ *Старинар* VI, 1931, 173; *Гласник Скопског научног друштва* XI, 1932, 215.

²⁰ *Гласник Скопског научног друштва* XI, 1932, 212; *Старинар* VIII—IX, 1933, 91. С обзиром да тада није било могуће скинути у ексонартексу фреске из Макаријева доба, велике бифоралне отворе морао сам оставити зазидане и споља их замаскирати колико-толико усклађеном конструкцијом.

пис, који је преко њих израђен у XIX веку, боље прионуо за њихову површину. Позвао сам на сарадњу Светислава Стралу, који је желео да сва оштећења попуни и фреске „у потпуности“ рестаурира. Једва се сложио са мношћом и прихватио да попуњена оштећена места покрије бојом и тоновима који ће допринети повезивању целине, док ће оригиналне партије остати јасно препознатљиве. Добро је то заиста учинио. — Кад сам нешто касније, у Риму и Паризу, показао фотографије овако конзервираних фресака, неки од мојих пријатеља, конзерватора, чудили су се да је негде, тамо на некаквом Балкану, остварено нешто за шта се они још увек боре, наилазећи при томе на жесток отпор.

После рата, међутим, када сам први пут обишао Патријаршију, морао сам да констатујем да је моја — и Стралина — интервенција на фрескама, у чисто техничком, а самим тим и у ликовном погледу, била чист промашај. Храпаве површине пломбираних партија биле су прекривене чађу, тако да су фреске постале непријатно рошаве. Требалло је да млади, за обраду фресака темељно припремљени сликари-конзерватори Аца Томашевић и Рајко Сикимић, поново интервенишу да би у овом драгоценом ансамблу успоставили потребну ликовну целину.

Дошла је тако на ред и Бањска.

Поучен ранијим искуствима, ишао сам овде на потпуно очување свега онога што је од ње остало.²¹ Живот овог значајног споменика, заштићеног сада конструкцијом која се јасно разликује од затечених остатака, индицирајући само његово првобитно просторно решење, може се пратити у целом свом току. Ништа, посебно од оригиналних делова цркве, није дирано.²²

Овакав приступ заштити једног споменика у рушевинама изазвао је и тада, а и данас изазива, контроверзне реакције. Комисија о којој је било речи у потпуности се сложила са мојим ставом. Неки моји добри и заиста драги пријатељи, — међу којима има и мојих бивших ученика, а и таквих који данас представљају челнике наше заштите — који не могу да одоле сиренским, аветињским позивима повампи-рених идеја Violet-le-Duc-а а који су ове идеје на неким нашим споменицима, на моју велику жалост, успели и да реализују, замерају ми на оваквом приступу приликом заштите Бањске.

— Поступио бих и данас на исти начин.

Знам. Идеје се мењају, ставови се мењају. Те промене у највећем броју случајева представљају знак прогреса. Но оне понекад могу да буду укључене и у гивања изазвана плимом и осеком. У научној заштити треба тачно одредити шта је плима, а шта осека, и јасно се одредити.

²¹ *Старинар* V, 1931, 168; XIII, 1938, 217. Једина концесија која је учињена — јер је црква, преко које је ишло финансирање радова, захтевала да се објекат оспособи за култ — било је уклањање михраба из олтарског простора и горњег дела минарета.

²² Систематизована документација о свима наведеним мојим радовима чува се данас у документационом центру Археолошког института.

Осећам изузетно задовољство када код својих бивших ученика — било да су то још млади људи или већ искусни стручњаци — у дискусијама које водимо приликом третирања неких од конкретних проблема заштите наиђем и на оправдан отпор. Осећам тада, помало и себе у њиховом начину размишљања, у тражењу и изналажењу материјалних чинилаца који ће им помоћи да заузму чврст став. Важно је, необично је важно, стално превазилазити и туђе и сопствене слабости. Стално бити на таласима плиме. Стално је у себи носити и даље подстицати.

Данас, када је заштита далеко раслојенија него што је икада раније била, када се проширује све до ревитализације читавих урбаних и руралних комплекса, када је немогуће ишта ваљаније урадити без научних лабораторија, када је нужан интердисциплинарни приступ при решавању многих њених проблема — данас са оптимизмом, иако помало и уздржаним, можемо гледати на њену будућност.

Све бројнији кадар који се данас заштитом бави, — у Србији, у Југославији, — уз темељне научне припреме, имаће снаге да се са успехом бори са нараслим проблемима. Утолико пре што ће и сама заштита извојевати, резултатима свога рада, све веће и до сада показано разумевање, заинтересованост и помоћ друштва коме је њено прегалаштво намењено.

МОЈИ ПРВИ КОРАЦИ У РАДУ НА КОНЗЕРВАЦИЈИ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Арх. Иван М. Здравковић

У Уметничком музеју (данас Народном музеју) водио сам послове на заштити споменика културе у Србији све дотле док није образована посебна установа, која је те послове преузела на себе.¹ За директора те установе постављен је *Милорад Панић-Суреп*. Ево како је тај посао обављен.

Једнога дана био сам позван да одмах дођем у Министарство просвете и јавим се лично начелнику Одељења за науку, уметност и културу. Кад сам ушао у канцеларију начелника он ме је одмах представио Милораду Панићу-Сурепу и рекао да ће ми он од сада бити директор и да ће ми он објаснити шта све имам да радим. Како сам се ја од раније познавао са Сурепом, преко његовог и мог друга и пријатеља Синише Миљковића, то смо одмах отишли у бифе до биоскопа „Колосеум“ (сада „Звезда“) и у двочасовном разговору утврдили шта све има да се уради за почетак рада једне такве установе као што је Завод за заштиту споменика културе. Суреп ми је одмах рекао да се Синиша Миљковић примио да буде секретар, јер му то место одговара као правнику и љубитељу старина и уметности, а мене је задужио да нађем личност која ће водити рачуноводствене послове и личност за домара (чувара зграде). За седиште Завода одређена је већ била зграда: *Конак кнегиње Љубице*. Конак је тада био у врло запуштеном стању те је његово „враћање у живот“ био мој први конзерваторски посао (Његову рестаурацију је раније извршио архитекта Пера Поповић). За време док се конак преуређивао-адаптирао за потребе нове установе постављени су и други службеници (укупно је нас тада било свега десет), те је установа почела са радом тек после неколико месеци од дана објављивања њеног оснивања, а то је било 25. VI 1947. године.²

¹ Иван Здравковић, *Први покушаји стварања конзерваторске службе у Србији*, Рашка баштина 1, Краљево 1975. 277—279.

² Иван Здравковић, *Појава и развој конзерваторске службе и струке у Србији*, Саопштења XIII, Београд 1981. 261—265.

1. Милорад Панић-Суреџ и арх. Иван Здравковић у Кареји 1959. године

Завод је одмах у почетку образовао *Савет стручњака*, у који су ушли наши најпознатији стручњаци, како из Академије наука, тако и са Универзитета (Др Владимир Петковић, Др Милоје Васић, арх. Александар Дероко, арх. Бранислав Којић, Др Боривоје Дробњаковић, арх. Ђурђе Бошковић и други). Њиховом помоћи почело се са оспособљавањем млађег стручног кадра за ову врсту посла, који је код нас, можемо слободно рећи, био тек у зачетку.

Велика љубав према споменицима и разумевање за послове Завода директора Панића, правна способност секретара Миљковића и свесрдно залагање првих службеника и сарадника допринели су да је, иако тек основан, Завод убрзо стекао велики углед и почео да даје

2. Доситејев лицеј у Београду, изглед после конзерваторско-рестаураторских радова

*

видне резултате, како на терену, на самим споменицима, тако и у самој установи — организацијски, технички и научно. Зато је и добио име: *Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије*.

Завод је одмах почео да издаје своју сталну годишњу публикацију *САОПШТЕЊА*, а такође и посебне научне студије и радове. Најзад, оформио је и школу за конзерваторе те тиме створио прве конзерваторе у Републици Србији. *Основано је и Одељење за негу и чување старих књига и рукописа са специјално оспособљеним службеником за тај посао, првим код нас у Србији.*

Први већи конзерваторски посао био ми је *Доситејев лицеј у Београду*, који је такође био, као и конак кнегиње Љубице, у врло запуштеном и тешко оштећеном стању, јер је током времена, без плана и несолидно „крпљен“, те је стога давао утисак да је склон паду. Због тога је решено да се као први објект узме у рад и оспособи за *Музеј Вука и Доситеја*.³

У Архитектонско-конзерваторском одељењу Завода имао сам, већ у почетку рада, два помоћника: арх. Војислава Дамјановића и арх. Слободана Ненадовића, који су такође добили своје прве задатке: Дамјановић на „Слубовима у Расу“ и на „Студеници, а Ненадовић на „Манастиру Грацу“ и на „Царичином граду“. Доцније је Дамјановић радио на „Манастиру Сопоћанима“ и на „Горњој и Доњој Каменици“, а Ненадовић на „Стариј Павлици“ и „Деспотовој кули у Смедереву“. Тада је почео да ради у Заводу и арх. Бранислав Вуловић.

У надзору и давању стручних упутстава на самим споменицима активно је сарађивао и био од велике помоћи и користи проф. Унив. арх. Ђурђе Бошковић, члан Стручног савета, а исто тако и чланови Стручног савета: проф. Унив. арх. Александар Дероко, проф. Унив. арх. Бранислав Којић и проф. Унив. Др Боривоје Дробњаковић, који су својим стручним саветима и обиласком споменика били такође од велике користи за рад и конзерваторски успешно завршене послове на споменицима који су им били дати у стручни надзор.

Поред Доситејевог лицеја у Београду пао ми је у задатак и *посао на цркви Јежевици* код Чачка. Она је у XVIII веку добила нову припрату са високим звоником у барокном стилу, којом приликом и нови, стрми кров, који је прекрио ранији, ниски кров, на првобитној цркви. На тој цркви било је ниско, слепо кубе, које је требало сада открити. Тај посао сам извршио врло успешно.⁴

У то време, док сам још био службеник Завода, добио сам позив из Скопља (Министарство просвете) да снимим и узмем у рад *Даут-нашин амам* и дам пројект за његову рестаурацију и адаптацију у Галерију слика и скулптура. Паралелно са пословима у Заводу радио сам и овај посао и завршио га са успехом после рада од две године, уз сарадњу са архитектгом Борисом Чипаном тада директором Завода за заштиту споменика културе у Скопљу.⁵

³ Арх. Иван Здравковић, *Конзервација и рестаурација Велике школе у Београду 1948. године*, Музеји, 2, Београд 1949. 95—99.

⁴ Иван М. Здравковић, *Предлог за рестаурацију крова на манастиру Јежевици код Чачка*, Саопштења, I, Београд 1961. 195—200.

⁵ Арх. Иван Здравковић, *Рестаурација и адаптација Даут-нашиног амама у Скопљу*, Зборник заштите споменика културе. Књ. I, Београд 1950. 45—56.

3. Амицин конак у Крагујевцу, данас Народни музеј

Истовремено са овим пословима обилазио сам и надгледао, уз потребна стручна упутства, радове које су изводили стручни службеници Завода, којом приликом сам, уз пут, снимао споменике сакралне и профане архитектуре. Уочио сам да су најугроженији споменици народне архитектуре, јер су већином грађени од слабе грађе, дрвета и непечене опеке — ћерпича, у бондрук конструкцији. Неке од њих је Завод узео у рад, од којих су мени пали у део да их обрадим. То су *Кућа Боре Димитријевића — Пиксле у Лесковцу*, која је после рестаурације адаптирана за Градски музеј,⁶ затим *Амицин конак у Крагујевцу*⁷ и *Господар Јованов конак у Чачку*⁸, који су такође адаптирани за Градске музеје, као и *Кућа породице Христић у Пироту*⁹ и *Рабил-бегов конак у Зајечару*.¹⁰ Доцније реализован (Арх. М. Јовин).

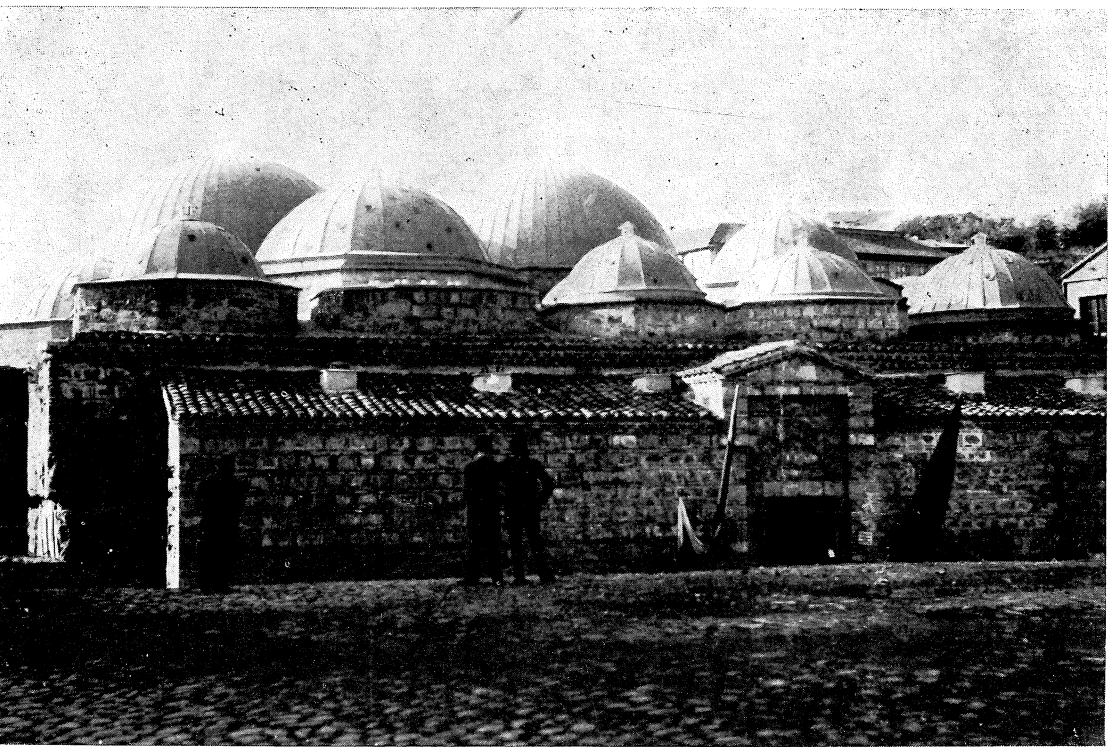
⁶ Арх. Иван М. Здравковић, *Кућа Боре Димитријевића — Пиксле у Лесковцу*, Библиотека Градског народног музеја у Лесковцу, 4, 1952.

⁷ Иван Здравковић, *Рестаурација и адаптација Амициног конака у Крагујевцу*, Зборник заштите споменика културе, књ. II, Београд 1951.

⁸ Арх. Иван Здравковић, *Рестаурација и адаптација Господар Јовановог конака у Чачку*, Зборник заштите споменика културе, књ. III—IV, Београд 1955.

⁹ Иван Здравковић, *Кућа породице Христић у Пироту*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XVIII, Београд 1955.

¹⁰ Иван Здравковић, *Један предлог за рестаурацију и адаптацију Радул-беговог конака у Зајечару*, Саопштења, IV, Београд 1961.

4. Даут пашин амам у Скопљу, изглед после рестаурације.

*

Доцније, када сам напустио Завод (а то је било крајем 1950. године) и прешао у новоосновани *Савезни институт за заштиту споменика културе*, радио сам и даље на рестаурацији и адаптацији многих споменика културе у Србији, поред бројних споменика културе у другим републикама Југославије.

*

Савезни институт основан је 1950. године, октобра месеца, на предлог Родољуба Чолаковића, тада председника Савезног комитета за културу, који је поверио *Радивоју Љубинковићу*, историчару уметности, да тај посао изврши. Он је позвао мене, као првог и јединог конзерватора у Србији, па је са још неколицином колега из Савезног комитета (Дејан Медаковић, Верена Хан и други) оформио ту савезну конзерваторску установу и одмах почео са радом. Седиште те установе било је у Београду, са Р. Љубинковићем на челу, као директором. Доцније је на његово место дошао Владо Мађарић, такође историчар уметности, а пре укидања те установе вршио сам ја дужност директора (од 1969 до 1974), на коме сам положају и пензионисан, крајем 1973. године.

5. Конак Господара Јована Обреновића у Чачку, данас Народни музеј

У Савезном институту сам наставио готово исти посао који сам водио и у Заводу Србије, једино што сам добијао у рад и споменике у другим републикама и што сам активније сарађивао у стручним часописима, поготово у „Зборнику заштите споменика културе“, као и у научним часописима. Вршио сам и обимнија археолошка ископавања и друга научна истраживања, као члан Археолошког института САНУ. Прешао сам из конзерваторске у научну струку добивши 1960. године, завршно звање: *научни саветник*. Издао сам и неколико (*шест*) књига, поред бројних чланака и студија (*преко три стотине*) из области своје струке. Слат сам на стручне и научне симпозијуме и конгресе и био преко десет година члан Извршног комитета Међународног савета за споменике и споменичке целине (ICOMOS), као и стални члан Међународног института за градове и дворце (I.B.I.).

*

Од већих радова које сам извршио док сам радио у Савезном институту, а радио сам безмало 25 година, су ови: адаптација Продуктне берзе у Новом Саду за *Галерију слика и скулптура Матице*

Српске, као и адаптација Галеове зграде у Сомбору за Галерију слика сликара Милана Коњовића; *Бујовића палата у Перасу* (потпуна како зграде тако и унутрашњег уређења за музеј); Будва (*Santa Maria in Punta*); Пљевљима (конак манастира св. Тројице); Призрену (амам) и Нишу (цамија); *цркву св. Петра у Бијелом Пољу* (завршио радове арх. Јован Нешковић) и друго. Као члан Археолошког института САНУ вршио сам *археолошка испитивања и откопавања* (пет година) на *Новом Брду*, са конзервацијом ископаних објеката, затим на граду Звечану (три године), *граду Магличу* (две године) и два пута по две године на *Смедеревској тврђави*. Најзад учествовао сам у организовању бројних стручних и научних састанака које је одржавао Савезни институт као и друге стручне и научне установе у земљи и иностранству. (Међународни конгрес ICOMOS-а: „Памјатински култури и обшество“, организован у заједници са СССР-ом 1969. у Лењинграду).

*

Али, главни посао још док сам био у Заводу је издвајање нас конзерватора у посебно стручно удружење — *Друштво конзерватора Србије*, пошто смо у прво време били у заједничком друштву са музеалцима, у Друштву музејских радника Србије. Доцније, на иницијативу Завода Србије, управо Друштва конзерватора Србије, основано је, 1957. године, у Врњачкој Бањи, *Друштво конзерватора Југославије*, на чијој скупштини сам био изабран за првог председника. На тај начин ми конзерватори у Југославији сјединили смо рад на заштити споменика културе у једну целину за све републике, те смо стога постали чланом ICOMOS-а, Међународног савета за споменике и споменичке целине. То нам је омогућило да је Југославија успела да јој се *седам најзначајнијих споменика културе* (Стари Рас са Сопоћанима, Дубровник, Диоклецијанова палата са старим језгром Сплита, Охрид, Котор, Национални парк Дурмитор и Плитвичка језера) ставе под заштиту UNESCO-а, Међународне организације за науку, просвету и културу.

МОЈА ПРВА КОНЗЕРВАТОРСКА УЗБУЋЕЊА

Милан Лађевић

У лето године 1947. директор тек основаног Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, Милорад Панић — Суреп позвао је сликара Светислава Стралу још од раније познатог прегаоца на проучавању, популаризацији и непосредној заштити средњовековних фресака, да организује групу сарадника са којима треба да предузме мере превентивне заштите најугроженијих фресака по тадашњем схватању и могућностима.

Страла је у ту сврху окупио групу младих сарадника из редова студената Архитектонског факултета, на ком је био професор, и међу студентима Академије за ликовне уметности, којима би та проблематика требало бити и најближа. И по свршетку школске године, кренуо је са студентима ВТШ Браниславом Миленковићем и Миленком Познановићем и два студента АЛУ, Миланом Кечићем и Миланом Лађевићем на прву послератну акцију непосредне заштите угрожених фресака.

Према тада утврђеним мерилима први циљ био је манастир Жича. Када смо стигли у Жичу, први утисак деловао је крајње мучно и тешко: — још се на све стране и на самом објекту осећао задах тек прохујалог ратног вихора. Мркоцрвени зидови спаљеног конака као да слепим погледом зуре у гранатом погођену цркву, чија је рана сада само грубо закрпљена и замалтерисана свежим малтером. А у цркви фреске висе као крпе на изнемоглом телу старог просјака, чије дроњке као да још држе само дебеле наслаге чађи и прљавштине и, понеке, само чудо. Шта и како се ту све налази и каквој стварној лепоти прети опасност нестанка, зна и осећа само искуство професора и сликара Страле, а једва верује младост његових сарадника. Шта се ту може и шта мора учинити када од жеље да се нешто уради нема готово ничег чиме би се то могло урадити? Када је то мало до чега се може једва доћи — само скоро угашен креч и песак, узет и цео дан испиран у потоку што тече испод манастира?

— Из песка се морају испрати и последње честице земље и сви материјали органског порекла, јер од тога зависи трајност малтера

уопште, а посебно квалитет фреско-малтера, — наглашава и контролише професор Страла.

Шта се може учинити са толиком, у томе тренутку чинило се, непрегледном површином прљавштине, за чије чишћење треба огромна количина гумица за брисање које се ни у најмањим количинама не могу добити, — „ни у апотеци да их тражиш“...

— Хлебом, нема друге, — смирује нас професор.

Али хлеба је тада у целој земљи било мање од прљавштине, а био је и далеко потребнији за одржавање голог живота, него за чишћење наталожених прљавштине са „мртвих“ споменика прошлости. И закон о рационализацији је јасан и прецизан и не дозвољава лако уступке, а и кукурузни хлеб је неупотребљив као замена за гумицу за брисање. Па ипак, ситуација није безизлазна, јер са препоруком Комитета за културу „... и да им се у свему пружи помоћ...“ обраћамо се СНО-у Краљево како би дошли до одређене количине пшеничног хлеба.

— Откуд сад и ви? — очајно се пита референт за културу, — и то баш сада кад пшеничног хлеба једва имамо за болеснике, за тешке рањенике... још дивља контрабанда по Столовима.

Ипак добијамо решење да нам се издаје одређена количина пшеничног хлеба, „за изузетну радну акцију“. Згњеченим грудвицама средине хлеба успешно скидамо прашину и чађ са фресака све до као цвет јасних боја. Осипају се прљавомрки опилци хлеба на патос као да пада црни снег, а испод непрозирне црне копрене појављује се распевано средњовековно сликарство.

Али фреске нису насликане само на приземним површинама и на дохват руке, него се претежно у већем обиму налазе очуване на висинама и преко десетину метара. За рад на таквим висинама потребне су скеле, а потребе за грађевинским материјалом биле су тада једнаке потребама за хлебом. Било је много тога што се морало или обновити или ново изградити. Но, и за овај проблем налази се решење: у манастирском забрану треба посећи високе јелове младице и помоћу од њих направљених мердевина досегнути до виших зона фресака. То се и чини и посао успешно напредује, само спарушени калуђер Рава (монах Рафаило), да ли услед урођеног тврдичлука, страха или ко зна чега другог, вајка се и лелече:

— Ђавоља посла, опрости Господе. Смак света! Нечастиви из пакла преселише се у забрану манастирске и похараће најлепше младице. Али за лепоту храма Свевишњег и то је добро и биће опрштено.

Помоћу оваквих мердевина, на смену по двојица студената чисте фреске, а друга двојица их придржавају док могу издржати положај у висини, затим се замене. Са мало храбрости изгледа доста једноставно и лако. Међутим, фреске није требало само очистити од прљавштине, већ их, неретко, треба учврстити на зидну подлогу од које су се одвојиле. Да би се то бар у превентивном обиму постигло, морало се балансирати на мердевинама са пуним рукама фреско-малтера и примитивно импровизованог алата, јер осим зидарских

мистрија других конзерваторских алатки тада није ни било. Једино се ножевима од меког и тврдог дрвета могао стругати сасушени зидарски малтер, раније немарно нанесен преко фреске. На овај начин очишћен је и малтер и са једне целе фигуре анђела у проскомидији, која до тада није била уопште видљива. Али одвојени слојеви фреске нису се могли учврстити на зид, осим у случајевима када је то било на периферији оштећених фресака, што је омогућавало уношење фреско-малтера у процеп између фреско-слоја и зида.

На изложени начин очишћене су и превентивно обезбеђене и фреске на своду и бочним вертикалним зидовима, на улазу у цркву, испод звоника са остацима композиције „Страшни суд“ и ктиторске повеље. Овде је професор Страла применио метод тонирања ситнијих оштећења на фресци „неутрално-комплементарним тоном“, познатим још из његове практичне примене на оштећеним фрескама Пећке Патријаршије извршене још у време између два рата (1934. године). Мада ми тада још није била позната сва тежина проблема сликарског интервенисања на фрескама, ни до данас не могу заборавити мучан утисак који је овај метод изазвао, пре свега зато што су оштећења тонирана на свежем малтеру најквалитетнијим акварел-бојама, јер других погодних боја за ту сврху није ни било. А тонирана места почела су да бледе услед реакције креча на малтеру још пре но што смо напустили Жичу. Најмучније од свега била је туга за неоствареним акварел сликама које је место тога могао остварити овај изузетни мајстор акварелиста. Могло се видети колико је стварно тешко наћи решење за овако сложен технолошки проблем. Сасвим искрено речено, тада још нисмо ни могли да у пуној мери схватимо гласно размишљање Страле:

— Нема неутралних тонова, ни интервенција! Ако је наш рад на конзервацији сликарства видљив он мора на било који начин да ремети технички или естетски утисак пред фреском на којој интервенишемо. А, са друге стране, што је наш рад мање видљив, — за толико смо ближе фалсификату. Видећете колико је тешко у конзервацији и рестаурацији погодити праву меру... али је још очигледније да живот и стихија неумитно делују не осврћући се на наша тражења компромисних решења за било који проблем у вези са конзервацијом.

Окречени су још и немарни премази малтером преко горње површине композиције „Успење Богородице“, — детаља са анђелима што доводе пророке на сахрану Богородице, — која заузима цео западни зид наоса изнад улазних врата до свода. И овај малтер био је нанесен приликом једне од ранијих „дунђерских дотеривања цркве“ у непознато време. У сваком случају било је то истовремено када је интервенисано на своду наоса на коме су пропале фреске од влаге што је пробила кроз неисправан кровни покривач и свод. Од те интервенције остали су видни трагови и на свим вертикалним површинама фресака испод свода.

Најтежа ситуација у Жичи била је тада на композицији на којој је било насликано „Распеће“ на источном зиду јужне певнице. Ова површина оштећена је гасовима од експлозије топовске гранате, која

је, пробивши источни зид северне певнице, уништила фреске на њеном западном зиду. Том приликом су гасови, одбивши се дијагонално, оштетили slikане слојеве „Распећа“ претворивши га у пастелно прашинасту нефиксирану слику на зиду, чије пигменте боје више као да није повезивало никакво везиво. Чишћењем би се скинули сви slikани слојеви све до подсликаних бледих остатака, без обзира колико пажљиво би се то покушало. Немајући ни једну другу алтернативу, због недостатка потребних материјала, Страла је одлучио да изврши „привремену превентивну заштиту“: — фиксирао је лабилне пигменте боје раствором парафина у терпентину, али се претходно нису могли одвојити чађ и прљавштина од пигмената боје.¹

На фреске slikане између два рата на улазу у порту, припрати и у капели јужно од средњовековне цркве нисмо ни обрађали пажњу, ма да су и оне биле у јадном стању, јер су нам предстојали преостали задаци, а времена је остало још мало.

У истом саставу кренули смо за Студеницу.

Од Краљева до Ушћа превезли смо се возом, затим 12 километара пешке до Студенице. Студеница нас је изненадила много чим. Пре свега количином очуваних објеката и фресака у односу на релативно мање очуване у Жичи. Али стање се није много разликовало. Ако није било површина разорених експлозијама граната, било је много површина уништених влагом и шалитром. Чађ, прашина и друге наталожене прљавштине биле су више присутне и као последица непрестане култне употребе, а без икакве могућности за одржавањем кроз многе претходне деценије.

Слична ситуација била је и са материјалом потребним за конзерваторску интервенцију: набавка грађевинског материјала, креча и песка била је још тежа услед веће удаљености од центра за снабдевање у Ушћу, одакле се све морало допремати преко ћудљиве реке Студенице чије је пролећно дивљање срушило и однело мост преко кога је требало пренети сав материјал. Све се морало пренети на коњима и самарима. Чак су и намирнице за исхрану екипе добављене на исти начин, јер је живот у манастиру био сасвим осиромашен и сведен на петнаестак безвољних и претрашених калуђера, што су се апатично

¹ Овај изузетно сложени конзерваторско-технолошки проблем, стицајем вишеструких неповољних околности, није ни до данас решен на задовољавајући начин и чак су све мањи изгледи за његово успешно решење. Пошто се привремено обезбеђење продужило у дуготрајно, догодило се оно што се морало догодити: — парафин се морао понашати по основним природним законима. Његов танак филм после испирања терпентина осушио се, од скупљања испуцао, и пошто од чађи, прљавштине и пигмената боје претворених у прах није могао да се пробије до фреско-подлоге, почео је да се уврће и љушти са фиксираних површина односећи собом и све честице за које се везао.

Хемијско физичке лабораторије већ годинама траже начин на који би се овај проблем успешно решио, а било је и покушаја да се у том смислу предузме нешто и на лицу места. Нада за успешно решење није напуштена, али — ефикасног резултата још нема.

излежавали у запуштеној манастирској порти, или се молили од раног јутра до дубоко у ноћ.

Ипак се некако успело набавити какав такав креч за најнужније обезбеђење најугроженијих фресака у Богородичној цркви и цркви Јоакима и Ане (званој Краљевој цркви), а Никољача је само прегледана. Њено стање у том тренутку није било тако тешко као у остале две цркве.

И у Студеници је примењен систем мердевина као -- Жичи, али смо имали потешкоћа око уласка у олтарске просторе, чему се опирала невероватна тврдоглавост калуђера. Но после дужег убеђивања, а посебно пошто су видели резултате интервенција на осталим површинама, и сами су понудили помоћ, која је ишла чак дотле да нам старешина помаже да се тешке мердевине поставе на „часну трпезу“ и омогући приступ до фресака на полукалоти апсиде цркве Јоакима и Ане.

Крајње тешка ситуација била је у Богородичној цркви са фрагментима фресака на своду наоса, где су парчад величине и до једног квадратног метра висила држећи се још само једном страном за зид, прегећи да се сваког часа обруше.

— Санитетском газом натопљеном у раствору туткалу прихватићемо висеће делове и причврстити их за стабилне околне површине фресака и зидова и на тај начин привремено обезбедити, — каже професор, — само не знам на који начин ћемо стићи до те висине.

Грађе, а ни времена за подизање скеле до те висине, нисмо имали. И опет је примењен систем мердевина од јелових младица (ландана), које су морале да се придржавају у усправном, вертикалном положају без ослоњаца на зид. На тај начин спречено је да отпадне делови фресака са потрбушја лука (св. Ловро), а тек много касније, када су створени услови да се подигне солидна скела, газа је скинута и фрагменти фиксирани на зид.

Поред тога што су све фреске у целини биле под јаким наслагама прљавштине и чађи, фреске на првој зони западног простора наоса биле су и под јаким слојем шалитре и натопљене влагом.

— Чађ и прљавштину очистићемо хлебом, као у Жичи, шалитру — такође, само ону што још није очврсла. После ћемо видети шта се још може урадити када се санира проблем влаге. Међутим, очигледно је да се ту више не може нешто нарочито учинити, једноставно зато што су влага и шалитра већ уништиле већи део бојених слојева фреске. Остали су још само бледи подсликани слојеви, или само фреско подлога и сама нагржена влагом.

Интересантно је напоменути да је тадашњи утисак био да у Богородичној цркви доминирају фреске из три епохе, — XIII и XIX века у наосу и олтарској апсиди, и XIV век у припрати. Но, тек после уклањања доброг дела прљавштине и чађи осетило се колико су фреске обнове (из XIX века) далеко испод квалитета фресака XIII века. Мислило се тада још и да су фреске из XIX века насликане преко

остатака фресака из XIII века, што се исто тако касније показало као нетачно, јер је добар део био накнадно насликан још и у XVI веку.

У цркви Јоакима и Ане стање фресака било је веома слично стању у Богородичној цркви, али са знатно мање шалитре и влаге. И оне су привремено обезбеђене на изложени начин, али мора се нагласити да је овде био већи проблем учвршћивања одвојених ивица по периферији оштећених фресака, што је обезбеђивано искључиво фреско-малтером. Многобројна подклубучења фреско-слоја нису тада консолидована, услед недостатка техничких услова.

Пошто смо извршили најнужнија могућа привремена обезбеђења на фрескама Студенице, кренули смо возом од Ушћа до Рашке, па аутобусом до Новог Пазара да би стигли до Сопоћана. Од Новог Пазара прешли смо пешке, јер других могућности није било.

Да ли услед доста напорног пешачења помало суровим путем што је више лично на безуће, или неких других разлога, Сопоћани су нам изгледали и величанствено и тужно. У скоро ненасељеном и оголелом пејзажу, без икаквог обезбеђења оградним зидом или било каквом другом заштитом, — самовали су попут клонуле птице на коју већ дуго нико и не обраћа пажњу. А трагови ове неравноправне борбе са природном стихијом и људском небригом одмах се виде на све стране. Остаци лукова обрушеног ексонартекса као да ће се сваког часа срушити на гомилу обрушених камених квадера, по којима скакуће несташна коза као да прихвата игру с престарелом изнемоглом калуђерицом, — бежи у цркву наместо у спржену припрату куда је она гони. А у цркви нема тишина и фреске. Много фресака, а такве су да се једва и примећују да су пропале на сводовима и приземним површинама. Величанствени утисак ремете једино крпиче на неутледном, импровизованом иконостасу и гвоздене алке набијене у оголеле приземне зидове. За алке су били везани коњи окупаторских хорди за време тек прохујалог рата.

Сама црква грађевински је обновљена 1928. године, када су јој дозидани звоник и кубе, полукалота апсиде, сводови средњег брода, припрате и певнице.

—То су све биле кречне површине без фресака што их видите у цркви, — објашњава нам професор Страла, — а материјал са сводних површина, заједно са фрескама, био је обрушен у цркви у висок скоро два метра. Када сам први пут дошао у Сопоћане, негде око 1920. године, пузајући сам морао ући у цркву колико је била засута ерозијом са спољне стране са оближњег брда, а са унутрашње стране обрушеним камењем са сводова. Сав тај нанос, као и остаци зидова били су обрасли густим сплетом трња и другог шибља, а у апсиди било је чак дрво око 30 сантиметара дебело. Сада ми је тешко и замислити величанствен утисак пред свежином фресака у таквом амбијенту. Фреске су сада знатно слабије видљиве услед пригушеног осветљења после обнове грађевине и беличасто-сиве копрене шалитре, што их прекрива. Видите, шалитра је један од смртних непријатеља фресака, у што сте се већ могли уверити у Богородичној цркви у

Богородица Оранта у конхи апсиде Богородичине цркве у Студеници

Студеници. Истина, она се може очистити доста лако док је још свежа, али веома тешко или никако када се осуши и отврдне и када се пигментима у бојеним слојевима и другим материјама постане компактна и тешко одвојива целина.

У Сопоћанима, том приликом нисмо имали могућности за рад услед недостатка потребног материјала и расположивог времена. Једини задатак нам је био да упознамо стање и ситуацију у вези са могућностима и потребама предстојећих конзерваторских интервенција на фрескама. Сећам се да је професор Страла био посебно забринут и зачуђен ради велике количине беличасто-сиве скраме на фрескама, које, по његовом сећању са ранијих долазака у Сопоћане пре обнове грађевине, није било.

— Можда је то последица кондензације влаге на површинама фресака, јер нема довољно проветравања овако великог простора на

коме су сви обновљени прозори херметички затворени. Ових неколико разбијених стакала не омогућава довољно нормално проветравање, али су довољно велики да кроз њих улазе јата дивљих голубова иза којих остаје доста видљивих и штетних трагова.

У извештају о потребама за предстојеће конзерваторске акције напоменуто је да се приликом предузимања мера на обезбеђењу морају уклонити цементне траке, којима су прихваћене ивице оштећених фресака када је извршена обнова грађевине.

— Цемент у вези са фрескама не сме да се употребљава из више разлога, а два су основа: прво, агресивнији је од креча и просто „поједе“ боју на коју се нанесе, и друго, што је неупоредиво јачи од нежне структуре фреске на кречној подлози, а има и сасвим различити коефицијент ширења, што је на великим температурним осцилацијама нашег поднебља озбиљна опасност управо за фреске ако се на овај начин покушају заштитити. А цементом су приликом обнове грађевине фуговане и многобројне спојнице између оголелих квадера сиге на спољној страни, што исто тако не обећава повољне и безбедне резултате. Али цемент је као грађевински материјал у то време, па и данас, важио као веома трајан и сигуран материјал и то је, свакако, био основни разлог за његову примену приликом обнове Сопоћана.

Те године имали смо још задатак да упознамо стање фресака у Милешеву. Од Новог Пазара до Пријепоља стигли смо аутобусом, а онда 4 километра пешке до Милешеве. И овде су фреске биле у стању веома сличном као што је то било у Жичи, Студеници и Сопоћанима, али је овде било највише влаге у приземним површинама, нарочито на јужном шиластеру где је насликана фигура св. Саве. Сећам се да је влага тада била тек начела комплетно позлаћен ореол око лика св. Саве, а деловање влаге и наредних година потпуно је уништило позлату и добрим делом нагризло бојене слојеве на луку. Професор Страла у овоме случају није могао да било шта ефикасно предузме на фрески у оваквом стању. Само је тужно прокоментарисао:

— Влажна фреска се не може ничим и ни на који начин фиксирати. Ипак ћемо је третирати кречном водом и формалином да одложимо појаву плесни, кад већ не можемо да спречимо кристализацију шалитре.

Следеће 1948. године Комитет за културу ангажовао је конзерватора Ватиканског музеја Giovanni Rigobella да у пратњи сликара Страле, сликара Докића као тумача и студента АЛУ Милана Лађевића обиђе најзначајније објекте са фрескама на територији Србије, ради утврђивања стања и предлога потребних мера за њихово санирање.

Била је то занимљива експедиција и на мене је деловала врло импресивно. А како и не би? Уз искусне конзерваторе, као што су били Rigobello и Страла, упознати највредније споменике и чути њихова мишљења и запажања, сигурно је ретко остварив сан сваког почетника у овако посебној специјалности. А циљ ове мале експеди-

ције био је обилазак Жиче, Студенице, Градца, Сопоћана, Милешеве, Пећке Патријаршије, Дечана. На располагању смо имали једно теренско војно возило, без кога сигурно не би могли савладати такве раздаљине и тадашње путеве и беспућа. Поготово не би могли прећи толики пут на други начин обзиром на конзерватора Rigobella, који је већ тада имао 72 године. Као најмлађем члану стављена ми је у дужност брига о исхрани екипе и успутном смештају. Морам признати да ми тај задатак, без обзира на поодмакле године Rigobella, није био ни лак ни тежак. Снабдевање је још увек било строго рационирано, а и сам Rigobello био је више него скроман. У ретким успутним кафанама задовољио би се са парчетом кукурузног хлеба и обавезно чашицом вина. А на сва извињавања због оскудног избора само је усхићено понављао:

— Gracio, pikolo, gracio! Molto bene . . .

Али је зато »pikolo«, (тај надимак ми је остао још доста дуго после овог путовања) имао прилично великих проблема са коначиштем, с обзиром на састав групе. Овај пут нисмо могли да се једноставно уселимо у било какву празну просторију и преспавамо на слами, као прошле године у Жичи, Студеници и Сопоћанима, већ се морао пронаћи колико-толико комфоран смештај за уваженог госта. А са друге стране, састав екипе у ципу био је тако неуобичајен да је више изазивао радозналост веселе и несташне дечурлије, али и опрезност и неповерење оних којима би се обратили за помоћ. Па још када би стигли у сумрак у неко место, где нема ни електричног осветљења ни хотела, а требало је заноћити, људи су нас посматрали са неповерењем. Чак су нам и представници месних органа власти, за које смо имали препоруку, са напором указивали помоћ. У таквим условима заиста није било лако пронаћи иоле погодности за Rigobella. Но, упркос свим потешкоћама, екипа је сваког новог јутра ведро и расположено настављала пут.

Први објекат био је Жича, где су Страла и Rigobello прокоментарисали метод и акције прошлогодишњег превентивног обезбеђења фресака.

— Конзерватор је уклет грешник и осуђен да се цео живот сналази решавајући готово нерешиве проблеме. И ово је управо један такав: — нема гуме за брисање, има хлеба; нема казеина, има кречне воде; нема скеле и скалпела, направи мердевине и . . . И у рату и без рата то је вечно ратовање са има — нема; може — не може, — закључили би Rigobello или Страла, или ми је једино то остало трајно урезано у сећање, (а касније искуство само је све више потврђивало да је то у конзервацији заиста тако!).

Успут је конзерватор Rigobello био искрено очаран природним лепотама наше земље, узбудљиво изненађен уметничким вредностима фресака у појединим објектима, а за неке једноставно није могао веровати да су насликане тако близу Италије, — а њему толико непознате. А у својој дугој и богатој конзерваторској пракси познавао је већ сликарство готово читавог света. Веома сликовито је објашњавао

особености и карактеристике фресака Египта, Индије, Европских и Америчких култура...

— И ако су технолошки, па и визуелно, веома различите, за конзерватора су све фреске у суштини исте, — треба само проникнути у тајну од чега болују и како их од тога лечити. Теоријски то изгледа доста једноставно, али практично сваки нови случај представља нов проблем. А често је најтеже пронаћи разлог због чега се исте фреске различито понашају и под привидно истим условима...

Видевши фреске у Студеници, Rigobello је скренуо пажњу да ће услед општег стања и разноврсности фресака требати дуго и студиозно радити на њиховом санирању, али да се мере конзерваторске превентиве морају предузети најхитније.

Сопоћане смо опет нашли у њиховом привидном миру и тишини. Али ни до данас не могу заборавити како су на Rigobella снажно деловале фреске Сопоћана. Никако ми није било јасно да ли је више одушевљен или збуњен када са неверицом пита сам себе:

— О, мио Дио, како је уопште могуће Ђото пре Ђота?! И то овде, у овоме пустом беспућу...

На наше питање, шта би евентуално требало да се предузме за њихово санирање, само је усхићено ширио руке и одмахивао главом:

— Ништа! Ама баш ништа. Ово је толико величанствено и лепо да се не сме предузети било шта што би сигурно пореметило њихово савршенство.

Ипак, када је професионални разум надјачао тренутно одушевљење и пошто је детаљније упознао тренутно стање фресака, закључено је да знатна количина шалитре на фрескама представља прворазредан проблем, који се мора хитно решавати. Озбиљну опасност представљају, затим, и многобројна подклубучења фреске, где се слој фреске одвојио од зида носиоца, а уз то, свакако, треба скинути и цементне траке којима су учвршћене ивице оштећених фресака за зид, што се мора заменити новим фреско-малтером.

Из Сопоћана смо кренули за Градац, где су малобројне фреске и обрушена архитектура биле полужаштићене незграпном и већ дотрајалом надстрешницом, али у суштини препуштене крајњој небризи и немилосрдном деловању стихије. А висок уметнички квалитет остатака фресака и интересантна архитектура просто су наметали закључак да је и овде неопходно потребно предузети санационе мере. Али од свих мера обезбеђења видели смо само местимично оголеле зидове са којих је скинуто неколико очуваних детаља фресака и пренето у музеј.

Преко Новог Пазара и Сјенице стигли смо у Милешеву, где је само потврђено стање објекта и фресака утврђено још претходне године. Како су већ од Студенице, Жиче, Сопоћана, па и овде запажана велика подклубучења фресака, конзерватор Rigobello је објашњавао Страли да он, у својој конзерваторској пракси, врло успешно и ефикасно користи техничка средства помоћу којих сигурно и безбедно враћа потклубучене фреске на зид. Потребна је само скела за

чврст ослонац испред потклубучења са које се специјалним пресамa (израђеним по идеји и нацрту Rigobella) делује на потклубучену површину, у коју је претходно убачено везиво. За везивно средство употребљава редак кречни малтер ојачан казеином, а за убацивање овога везива у потклубучење користи посебно конструисано „шприц-пумпе“. Љубазно је рекао, уколико би поново дошао у нашу земљу, да ће врло радо приказати практичну примену овога метода.

Путовање до Пећи, нашег следећег циља, било је заиста изузетно уживање. Од Пријепоља смо се пробијали живописном клисуром поред зеленоплавог, и местимично плаховитог Лима, са непрестаним утиском да се кроз следећу кривину нећемо провући, — толико нам је перспектива изгледала затворена. Но, место прекида путовања на кривини пролазили смо поред пенушаваг слапа или невероватно мирног тока реке, која као да се одмара окована окомитим стенама и сада личи на питомо језерце. А затим, изненада и неочекивано у дубодолинама се појављују Бијело Поље и Андријевица у коју смо, због замора Rigobella, морали преноћити. Од Андријевице смо се, уз стално кривудава и стрм успон, успели на високи Чакор, да би се спустили ка Пећи, кроз исто тако велелепну Руговску клисуру.

— Чаробна је ваша земља, — мрмља Rigobello некуртоазно. — чаробна и узбудљиво изненађујућа. Никад нисам сигуран да ли сам из Швајцарске стигао негде на Оријент, или негде у пределе Јужне Америке. Никад још у мањој земљи нисам нашао толико сликовите разноликости, — као у сну, или бајци. Управо, да није проклетих трагова рата, што се преплићу са том чаробном визијом, стварност се заиста не би разликовала од сна.

Бучно шаренило и љетна јара на коју смо наишли у Пећи помогли су нам да госту лакше објаснимо порекло имена ове питорескне варошице, кроз чију се оријенталну архитектуру пробијају безбројни поточићи свеже воде и права бујица људи и бучне деце. И све заогрнуто најживљим јарким бојама,, од сочног зеленила витких јабланова, полуголе трбушасте дечурлије до бедуински препланулих пратилаца каравана матараца који се једва и видео под најразноврснијим теретом. Чинило се да су оградни зидови виши од зграда које опасују, али да иза тих ћутљивих зидова постоји живот доказивао је дискретан поглед кроз ферецу иза отшкринутих капицика.

Пећка Патријаршија, повучена из ове бучне мешавине звукова и боја, укотвљена у подножју Ругова, као јато остарелих барки у давно напуштеном заливу. Свежина руговског ваздуха, помешана са шумном Бистрицом, дочаравала је визију неког безименог мора, или је стварност што се крила у сјеновитој тишини на фрескама унутар њених црква садржала неисцрпну ризницу проблема, што су Rigobella и Стралу за час пробудили и спустили на земљу, у стварност.

Признајем, тада сам једва могао и слутити колико изобиље проблема може да се крије у привидно једноставним стварима. И тек у каснијој пракси, када бих се нашао пред неким озбиљним проблемом, — као далеки ехо јављао би се понеки фрагмент из бујице начел-

них мишљења што су их том приликом измењали та два искусна стручњака. И чини ми се као да се још тада, ако не родила онда бар зачала мисао изузетно важна за конзервацију:

— Без обзира на тежину проблема који решава, стручњак мора увек бити крајње опрезан, јер ништа толико упорно не крије узроке своје појаве као последице настале управо због њих. И, просто невероватно, сад ми се још чини да су то деца увек спремна да се жртвују пре но што ће одати своје родитеље.

О стању фресака у црквама Пећке Патријаршије поднет је извештај да је потребно предузети врло опсежне студиозне и систематске конзерваторске радове, без обзира што је на њима у конзерваторском смислу доста тога учињено још приликом опсежних грађевинско-конзерваторских радова између два рата. У истом, или сличном смислу речено је и о фрескама у Дечанима и Грачаници, које су нас импресионирале колико својом количином, толико и релативно добрим стањем у односу на претходно виђене објекте.

*

Први конзерваторски „ход по мукама“ почео је 1950. године када сам се запослио у Заводу, а крајем те године то исто су учинила још два млада сликара, Бранислав Живковић и Милош Јовановић. Први објект који сам као асистент конзерватор требао самостално урадити, била је малена црква манастира Велућа. Мада сам до тада већ стекао нешто конзерваторског искуства, још и сада се сећам са колико сам узбуђења, боље рећи страха, обавио најнужнија превентивна обезбеђења фресака у том малом објекту, којих срећом, и није било много. Осећао сам се као да сам изненада бачен на непознату и врлетну висораван коју треба да препешачим без водича. Узалуд сам у мислима призивао професора Стралу, и да није било благотворне питомине и мира Велућа и тихе сараднице, сликарке Зденке Живковић, сигурно бих покушао побећи од толике одговорности. Но, за месец дана фреске су очишћене и обезбеђене да могу сачекати да се систематски и студиозније обраде.

Наравно, и овде је примењен систем мердевина, јер грађа за скелу није се могла ни замислити. Једини озбиљнији проблем у Велућу био је само на фресци у јужној певници, коју је неко, у непознато време, „освежио“ млеком од чега су остали трагови које је било тешко уклонити.

После интервенције у Велућу упућен сам у Студеницу, где је професор Ј. Кратина са групом студената АЛУ вршио испитивачке радове у црквици св. Николе. Пре завршетка испитивачких радова добио сам налог да идем у Призрен, где је арх. Слободан Ненадовић вршио испитивачке радове у циљу реконструкције цркве Богородице Љевинске, која је била претворена у џамију. Истражујући архитектонске елементе цркве испод веома солидног и компактног кречног малтера

на југозападном стубу наоса, откривена је изванредно квалитетна фреска са сигнатуром: „Христос Призренски“. Како се на основу тога могло претпостављати да испод веома солидног малтера (кречни малтер армиран свињском длаком, чекињом) може бити још фресака, одлучили смо да скинемо сав новији малтер и утврдимо право стање. Подигнута је скела у централном кубету, где је пронађен „Христос Пантократор“ на калоти, фриз анђела и фигуре пророка на међупрозорским вертикалама тамбура.

У ствари, већ исте године утврђено је постојање фресака на скоро свим својевремено необрушеним површинама, јер се веома компактни малтер сасвим лако и једноставно одвајао дугим дрвеним копљима. Само понегде, ако није било доста арматуре, требало га је скинути скапелима. Појавио се, међутим, озбиљнији проблем од овога: све површине са фрескама, пре малтерисања, биле су већ више пута прекречене, а онда изударане зидарским кесером, да би се нови малтер могао задржати на њима. Ту и тамо, било је од једног до пет шест слојева креча, од којих је најтеже и најмучније било очистити онај први нанесен на површину фреске. У први мах кречни премази су скидани механички, скапелима, јер нису могла да се користе било која хемијска средства, зато што није могуће зауставити њихово деловање и на фреску испод кречног премаза, што би фреску уништило. Но, и механичко чишћење није увек сасвим сигурно и безопасно. Немогуће је непрекидно контролисати положај скапела под углом од око 45° у односу на површину фреске, а још теже предвидети чврстину кречног премаза, која је често различита и на малим одстојањима. Лако је могуће да се на тренутак погреши па се не скине цео премаз, или се скине премаз и део фреске испод њега, уколико је притисак скапелом био већи од потребног. Из ових разлога, а и зато што је чишћење на овај начин изузетно споро, (и, што је већ истакнуто, — несигурно!) покушали смо пронаћи најпрактичнији метод којим би очистили толике површине креча са фрескама, са што је могуће мање опасности. И добили смо неколико сугестија и предлога, али — практична провера је показала да ниједна није безопасна. Нисмо могли постигнути безопасно чишћење ни са шмиргл-папиром, ни са куцкањем (дробљењем) кречног премаза металним, или гуменим чекињем, јер је ударац морао бити толико јак да испод кречног премаза дође до једва видљивог пуцања оцаклине на бојеном слоју фреске. А то је равно опасности кад разбијено стакло изнад акварел-слике оштети слику, коју је до тада штитило.

У овако мучној ситуацији изненада ми је пала на памет мисао да покушам деловати механички снажно само на кречне премазе, али паралелно са површином фреске и да се увек можемо зауставити на самој површини фреске.

Идеја је, срећом, прихваћена, мада скоро никоме није била сасвим јасна, али су већ први практични покушаји чишћења на овај начин дали изненађујуће добре резултате.

Скапел је замењен тампонима од јуте и шмиргл-папира ваљкастог изгледа и намештен на радилицу (место бургије, бушилице)

електричног апарата са две до три хиљаде обртаја. Овако прилагођеним механизмом деловало се на веома тврдокорне премазе али се кудикамо већи део (сигурно 90%) очистио тако прилагођеном четком на радилици механизма. Захваљујући околности да се потпуно искључи деловање чиме се дође до површине фреске, силаина обртаја дроби и чисти кречне премазе безопасно по површину фреске, изузев могућности прегрејавања, ако се дуже инсистира на једном месту.

Морам, нескромно, признати да ми је доста пријатних тренутака из праксе на конзервацији фресака, међу најпријатнијим остало осећање које сам доживљавао управо за време чишћења фресака Богородице Љевишке.

Често сам, заогрнут белим облаком кречне прашине коју сеје снажни електрични апарат, напрегнуто посматрајући како се појављује јасно боја испод разорених кречних премаза, имао осећање као да сликам те фреске, о чијој лепоти тренутак пре нисам могао ни сањати. И све то захваљујући идеји која дозвољава могућност да се само пази докле чистити и прилагодити којом ширином тампон треба деловати на ком месту.

Захваљујући околности што су фреске Богородице Љевишке испод кречних премаза и малтера у технолошком смислу биле изванредно добро очуване, наведени метод механичког чишћења дао је тако добре резултате. Но, то ипак не значи да није било детаља на којима су се морала применити и нека друга механичка средства. Тако се само скампелима морао веома пажљиво скидати кречни премаз са писаних текстова белом бојом. Колико је то осетљив захтев може се схватити тек када знамо да су ти текстови писани белом бојом од такозваног мртвог креча и да су се налазили испод исто таквог кречног премаза. (Заправо, бела боја за сликање у фреско-техници добија се од осушених кречних премаза у којима је већ престала кристализација калцијум карбоната. Такав кречни премаз претворен у прах не може више да се без везива трајно нанесе на фреску, јер би се после сушења брисао једноставно и лако као сува креда. Зато му се додаје везиво да би га фиксирао на нанесеном месту.) Само захваљујући оној незнатној разлици у чврстини беле боје сачувани су неки значајни историјски текстови. Међутим, текстови белом бојом, исписани поред самосталних фигура нису се могли сачувати, јер су се одвајали заједно са новијим малтером који се за њих чвршће везао. Али, срећом, од њих је остао јасан траг (отисак) унутар кречног премаза, па су и они на тај начин сачувани, било у целини или делимично.

Али, на жалост, било је и случајева где није помогла ни једна техника механичког чишћења. То су места где су се кречни премази под посебним условима претворили у танке окамењене оклопе изнад фреске. Такве слојеве није било могуће очистити електричним апаратом, јер се на њима морало веома дуго инсистирати, а тада долази до прегрејавања премаза и бојеног слоја испод њега, што би променило тон боје као да је печена. Скампел по таквом слоју клизи као по стаклу, па и када скине окамењени слој скине обавезно и боју испод њега. На сличним местима 1954. године покушало се интервенирати и

хемијским средствима (киселинама), али су постигнути незнатни резултати, зато што није могуће зауставити деловање киселина и испод кречног премаза. Највише неочишћених места остало је у спољној припрати, где је услед великих отвора на јакој промаји дошло и до посебних услова за окамењење кречних премаза.

Но, у вези са фрескама Богородице Љевишке, (као, уосталом, и са другим фрескама) није било потешкоћа само са чишћењем, него је било и других, тежиш и озбиљнијих проблема. (Увек нам проблеми који нису решени изгледају тежи од оних које смо већ решили!).

Врло озбиљан проблем представљала су оштећења на фрескама направљена зидарским кесером, да би се на њима могао задржати нови малтер. После чишћења кречних премаза са фресака, белина тих оштећења визуелно је деловала као да фреске посматрамо кроз густу снег, а ближе посматрано оштећења су кудикамо више сметала у физичком смислу. Може се слободно рећи, проблем рупа на фрескама постајао је све озбиљнији и тежи што су фреске биле више очишћене. Ово нас је изненађивало и збунило и тешко смо признавали чињеницу да смо се пред тим проблемом нашли готово немоћни. Ваљда зато што нам је проблем најпре изгледао банално једноставан и лако решив, — било је то у време када се конзерваторска пракса строго придржавала неписаног закона „конзервирати, а не рестаурирати“, — па, веровали смо да за тако једноставан проблем постоји сигурно решење, било код нас (Пећка Патријаршија, или у пракси конзерватора са дужом традицијом Италија, Грчка, Француска, Белгија). Али место одговора који би нас приближили решењу у пракси и саветима наилазили смо на неодређене и нејасне предлоге који су нас непрекидно задржавали на раскрсници неколико непознатих путева, што нас је све више удаљавало од решења проблема.

УСПОМЕНЕ КОНЗЕРВАТОРА

Сећања и искуства

Мојој деци Душци и Милану

Слободан М. Ненадовић

Рад на заштити архитектуре прошлости, ако се обавља предано и са љубављу, уз удубљивање у проблематику коју споменици увек садрже, представља један занимљив посао који богато награђује бројним изненађењима оне који се њиме баве. Доживљавање далеке прошлости кроз упознавање њених материјалних остатака исто је као и код археолога, који откривају живот далеких столећа откопавајући културне слојеве некадањих насеља. Тај рад обично прате и изузетне тешкоће; он се одвија у посебним околностима. Ради се, најчешће, са рушевинама, које су неиспитане и због тога представљају за конзерватора скоро исто оно што и за спелеолога када испитује непознато пећинско подземље. Понекад, један сасвим случајан мотив или налаз наводи конзерватора на врло велике радове, о којима се дотле није ни размишљало. То представља и посебну тешкоћу које нема у једном нормалном процесу планирања радова при новоградњи. После обављених радова обично публикујемо врло значајне резултате и научне студије. Но ове последње увек су лишене свег оног људског што се доживљава пре и за време тих радова. А тога људског, када се цео животни век проведе на таквом послу, има толико много, да оно више није чак ни безначајно и са гледишта историје и конзерваторске науке. Многе ствари препуштамо олако и брзо забораву, иако оне током времена, постају итекако важне за живот и историју наших споменика. Многе представљају драгоцену искуства, која свакако треба забележити. Исувише мало, или скоро и никако, говоримо о обичним радницима и мајсторима са којима изводимо радове; ретко када и да прибележимо које име, а није неважно ко су ти људи и одакле су те мајсторске дружине? На ова размишљања и потребу да ове догађаје из мог конзерваторског живота прибележим навели су ме дуги разговори са мојим професором Александром Дероком, у којима ми је он описивао своја сећања на његове прве сусрете са нашим средњовековним споменицима. Он их је гледао када су били у сасвим другом стању, а до њих је долазио као и Viollet-le-Duc у својим двоколицама, које вуку коњи, или у „фијакеру“, од Краљева па све до Сопоћана, сам или са својим професором, нашим првим стручним

конзерватором, архитектом Пером Поповићем. И када сам му и ја испричао по који свој доживљај, он ме је саветовао да то свакако прибележим као драгоцене прилоге једног конзерваторског искуства, које ће, можда, некемо и користити.

Ми смо после II светског рата почели наш рад у тешким околностима и борили се свакојаким тешкоћама у вези превоза и саобраћаја, јер смо увек радили негде „богу иза леђа“, набавке материјала, ангажовања радника и мајстора, исхране, и наше и њихове, итд. О тим условима младе генерације конзерватора данас ништа не знају, па доста олако и врло површно дају оцене нашег рада тога времена. Због тога, верујем, да и ове забелешке могу бити од користи за историју стварања и развој службе заштите споменика културе у Србији.

ИГРА СУДБИНЕ

Било је то, чини ми се, с пролећа 1934. године. У то време био сам у војној школи и спремао за сасвим други позив, који ће оставити један мали и безначајан траг у моме животу. Тада нисам ни знао да постоји такво дивно занимање и тако племенит посао, као што представља позив конзерватора, позив људи који спасавају културна добра од уништења, лече их и продужавају им живот, који је исто толико племенит, као и позив лекара.

Међу многим војним предметима које је требало савладати, бис је и предмет минерство. Теоријски део смо већ савладали и наставник је решио да изведе са нама и једну практичну вежбу. Једног лепог дана, до подне, повео нас је изван Београда и ми смо се испели на Авалу. Дођосмо у један средњовековни град. Нека војна инжињеријска јединица рушила је зидове, чистила рушевине, товарила их на камионе и одвозила. Био је то град Жрнов. Нисмо му знали ни име, јер нам нико није рекао. Само нам је речено, да ће се на томе месту саградити споменик Незнаном јунаку. Град је у том тренутку био још добро очуван. Са рушењем као да се тек почело. Наставник нам је рекао да ћемо ми сада практично да применимо наше теоријско знање и да ћемо припремити неколико мина, са којима ћемо дићи у ваздух један део зида. Поделио је улоге: једни су бушили минске коморе, други су допремали експлозивна пуњења, трећи припремали упаљаче са штапинима, четврти развлачили електричне каблове до динамо машине и правили заклон итд. Када је било све спремно, повукли смо се у заклон. Мени је био одређен задатак да обавим паљење. Сви смо били напети и посматрали шта ће се догодити? Да ли ће паљење успети, јер ако не би успело, то би значило да нисмо обавили добро претходне припреме. Морали смо пазити и да ли ће све мине да експлодирају, јер било да не дође до експлозије, или да само једне мине експлодирају, а друге затаје, отклањање грешака је врло деликатан посао, који може да доведе и до несрећа, јер је познато да минер само једном грешки. Држао сам код себе кључ динамо машине, који се поверава одређеном сигурном и поверљивом лицу, које врши паљење, да не би

1. Град Жрнов пре рушења у коме је учествовао и писац чланка

неко, било из нехата или зле намере, обавио паљење пре него што се да знак да је све готово и да су се сви повукли у заклоне. Ставио сам кључ у динамо машину и нагло окренуо на десно. Снажна експлозија нас је заглушила, облак прашине обавио, камен је летео на све стране, скоро до нашег заклона, и када се све смирило и прашина слегла, тамо где су се налазили зид и једна кула, стајала је само гомила рушевина.

Судбина је, ето, доделила будућем чувару културних добара трагичну улогу да својом руком дигне у ваздух део једног значајног историјског споменика, града Жрнова на Авали. Но и касније, после пар година, она ће ме одвести на лечење у Матарушку Бању, где сам се први пут сусрео са Жичом, а затим и са Студеницом. Та два сусрета са овим великим споменицима српске средњовековне архитектуре били су од пресудног значаја за моје касније животно опредељење: заштиту и проучавање архитектуре прошлости. Иако сам знао нешто мало о историји ова два споменика, њихова архитектура и њихова лепота покренули су нешто снажно у мени, да сам им остао веран и за њих везан целог живота. У то време нисам могао ни да помислим да ћу после две деценије доћи да их извлачим из рушевина, у које су их довели зуб времена и ратна разарања.

МОЈ ПРВИ КОНЗЕРВАТОРСКИ ПОДУХВАТ: СПАСАВАЊЕ ФРЕСАКА У ГРАДАЧКОЈ ЦРКВИ И СУСРЕТ СА ПРОФЕСОРОМ Н. ОКУЊЕВОМ

На рад у Градац дошао сам 1947. године, још као студент архитектуре. Мој задатак био је да демонтирам дотрајалу кровну конструкцију, коју је поставио још Народни музеј у Београду 1912. године и која се већ једним делом порушила и пала на зидове цркве, а затим да израдим нову и да поставим кровни покривач од црепа. Упутства за овај рад дао ми је мој тадашњи професор Ђурђе Бошковић, који је био и сарадник Завода. Са њиме сам дошао у Градац, а затим је он отишао да да упутства и другим студентима, који су радили на Студеници, Жичи, Ђурђевићевим Ступовима код Новог Пазара. То су били Војислав Дамјановић и Бранислав Вуловић, сада професори Архитектонског факултета у Београду, а тада још студенти. Остао сам после одласка професора Бошковића сам и суочен први пут са заштитом једног историјског споменика.

Када данас размишљам о томе послу не могу да се отргнем утиску какве је он све опасности носио. Да сам ја данас руководио једне установе за заштиту споменика културе никада се не бих усудио да га поверим младом и неискусном студенту. Но, ја сам га прихватио, јер сам већ био зрео човек; иако без икаквог конзерваторског искуства имао сам доста инжењерског и животног искуства. Илустрације ради испричаћу догађај са испитивањем једног од четири главна дрвена стуба који су носили велики четвороводни кров изнад централног дела наоса са остатком тамбура кубета.

Хтео сам да видим да ли су стубови трули и да ли их морам да мењам? Знао сам да дрвени стуб иструли најпре на делу који је до земље, јер се ту стално влажи и суши. Почео сам да га „кљуцам“ теслом, али он је био толико црвоточан да се прашина црвоточине могла да скида руком. Тако радећи прешао сам већ и половину дебљине, односно пресека, стуба. Најједном ме је ухватила паника, јер се кров са оваквим стубом могао срушити сваког тренутка. Али он је ипак стајао! Погледао сам навише и на моју велику радост, а и чуђење, приметио сам да се кљешта са којима је стуб био ухваћен и повезан са стубом на супротном углу наслонила на зид и да доњи део од стуба до кљешта наниже практично више ништа не носи! Наставио сам да чистим црвоточину и потпуно пресекао стуб. Све до кљешта, скоро неких 3,5 m висине стуб се могао одсећи, а кров не би пао! Каква срећна околност. Да није било тога, кров би се одавно порушио и пао на део кубета и на зидове и више него сигурно то би довело до великих оштећења остатака цркве. Али, и данас се понекада питам, шта би било од мене, да се то срушило у току радова и да није благовремено уочено? Тешко да би ико поверовао да је то био чудан стицај околности, а не невештина једног студента архитектуре. Тада сам и схватио колико је опасан рад са рушевинама. Касније, много пута, читаве тоне терета лежале су на једном камену, који нисмо смели ни да пипнемо, док се нису извршила потребна обезбеђења.

2. Црква манастира Граца после рестаурације. И данас постоје противна мишљења да цркву није требало рестаурисати

Те године Градац је посетио професор Николај Окуњев, који је довео групу студената из Прага. До тада нисам ни чуо за њега, а камо ли да сам знао, да је он био велики истраживач на пољу старе уметности, а посебно и наше културне баштине. Висок и крупан старац шетао је по унутрашњости цркве, загледао зидове и стално тражио нешто. Ја сам га пратио и он ће ми у једном тренутку рећи:

„Е, ваша црква је у много лошем стању!“

„Зато смо и дошли,“ одговорих, „да то стање поправимо“.

„Е, нећете моћи све“, одговори он, „јер када сам био у њој 1912. године она је имала много више фресака него данас.“ Професора Окуњева више нема да нам каже које је фреске Градац имао још 1912. године, а колико их је нестало од 1912. до 1947. године. Можда ће неко од историчара уметности моћи то да утврди, али следећи догађај који ћу испричати јасно говори о пропадању градачких фресака.

Тих дана набавио сам дрвену грађу за израду кровне конструкције, а посао још није честито ни почео. Био је врло спаран летњи дан и наједном се створи ваздушни вртлог. Био сам у цркви. Греде почеше да крцкају, а кровна конструкција да се љуља. У том тре-

нутку сам помислио да ће се срушити. Нисам смео ни да истрчим напоље у страху да не погинем и стадох у отвор малог портала између наоса и нартекса, баш као што се ради и за време земљотреса. Само што сам се склонио један велики комад фреске, око 1,0 m², паде одозго и разби се у парампарче. Чим је прошла олуја погледах одакле је пала фреска. Видео сам испод самог западног прислоњеног лука остатак фреске који се одвојио од зида читавих 10 cm. Јасно је било да је питање тренутка да и овај део фреске падне и оде у комаде. Зато сам одлучио, на своју руку, да га скинем. Подигао сам скеле и спремио примитивно састављену подлогу од неких картона и дасака, која је требала да прими фреску. Све је било врло лако изводљиво, јер је фреску требало само на једном месту пажљиво ослободити притиска лука и она се сама превалила на подлогу. Много теже било је њу спустити са скеле. Очистио сам је са задње стране, ставио жичану мрежу и залио гипсом. У таквом је стању пренесена и у Београд на стручну конзервацију у Народни Музеј. Она је била потстрек тадањем директору Завода М. Панићу-Сурепу да почне ширу акцију спасавања највише угрожених фресака, које се у то доба нису могле спасавати на лицу места. Тако је дошло до скидања фресака из Палежа, Ђурђевих Ступова код Новог Пазара, па и Граца и стварања оде-

3. Фреска из манастира Граца снимљена од стране Народног музеја у Београду пре 1934. године (фото: Б. Бугарчић), док је још постојао леви део, који је пао испред писца чланка и распао се у комаде

4. Десни део фреске исте композиције кога је писац чланка скинуо 1947. године. Сада је у средњовековном одељењу Народног музеја у Београду

љења оригиналног средњовековног живописа у Народном Музеју у Београду.

Тек много касније када сам се вратио у Београд, видео сам да је скинути део фреске био део фреске која је својевремено била фотографирана од стране Народне Музеја у Београду и да у њему постоји фотографија и оног дела фреске који је тог дана, пред мојим очима, отишао у парампарче.

И ето, тако, стицајем околности, мој први конзерваторски посао био је спасавање једне фреске, а не архитектуре. Много година доцније та два посла редовно ће се преплитати и једновремено изводити. Градац је после ове прве акције заштите, после две пуне деценије, потпуно рестаурисан. Ови редови су на првом месту упућени онима, који су и данас остали противници те рестаурације, а ове чињенице нису им биле познате.¹⁾

НЕВОЉЕ У ГРАДЦУ СА ПРЕДСЕДНИКОМ МЕСНОГ ОДБОРА

Тих првих година организовања теренског рада службе заштите било је врло много тешкоћа. Сав грађевински материјал био је рационариран за обнову земље, нарочито порушених градова, путева, мостова и добијао се на бонове према планској расподели. С обзиром да се код нас у то време радило о малим количинама материјала, ми нисмо никада улазили у ту планску расподелу, већ се сматрало да се то може увек подмирити лако на терену из резерви.

Запошљавање радника било је такође дириговано преко месних одбора и канцеларија, а осим новчаних припадљивости радници су добијали и разна следовања на бонове и „тачкице“. Све је то ишло преко Рашке и градачке канцеларије. Осим тога радници су у то време били упућивани и на друга градилишта: на оправке мостова и пруге у долини Ибра, на градилиште Новог Београда итд.

¹ У „Књижевним новинама“ од 16. IV. 1975. године Радомир Николић пише у напомени под 2): „За неке међу овим рушевинама упорно се говори да су обновљене зато да би се сачували фрагменти фресака. Међутим постојали су многи други услови за њихово трајније обезбеђење. Незнатни остаци фресака у цркви манастира Градца су сасвим избледели. Овде је најбоље очувана фреска Благовести (у њој се најјасније сагледавају истинске вредности градачке ликовности!) на спољњем западном зиду, у линети изнад портала, а изложена је и сунцу, киши, снеговима и ветровима. Више ју је оштетила рука несташних ђака из оближње школе него време. Ова фреска најверљивије потврђује да се не ради о обнови цркве због фресака, већ ради саме обнове. То потврђују и обнове других цркава за које се такође не може рећи да су обновљене због фресака.“

За оно што данас још увек постоји од градачког живописа не би се могло рећи да су „незнатни остаци“ и „да су сасвим избледели“. Сцене из Христовог Рођења на јужном зиду поткуполног простора, затим Смрти Богородице на северном зиду поткуполног простора и фреска св. Гедео на потбушју јужног лука поткуполног простора су и те како добро очуване фреске. Због лошег стања фреске у олтарској апсиди и могућности њеног уништења дошло је 1948. године до њеног скидања и преношења у Народни музеј у Београду.

Када сам дошао у Градац тражио сам да запослим 10—12 радника. Пријавило их се преко 50. Сви су желели да остану ту, јер су код куће, а били су обично домаћини, жењени људи, са децом, мада је било и момака. Ја сам одабрао оне највичније који су ми требали: тесаре и зидаре. Отишао сам у месну канцеларију и хтео да их пријавим. Али, председник месне канцеларије је друкче мислио. Настале су тешкоће. Моје раднике које сам пријавио и у Рашкој он шаље на градилиште у Нови Београд. Мени пак упућује неку невичну децу на посао који је врло опасан и одговоран. Ја се са тим не слажем. Но, коначно је пристао да ти, већ примљени радници на овај посао ту и остану.

Међутим, дошла је прва месечна исплата и ја тражим од њега бонове и тачкице за њих. Он ми каже да из Рашке није ништа добио. Не остаје ми ништа друго, већ да идем поново у Рашку, преко два брда, Крваца и Пилиповца, по друми пут 12,0 km, јер сам једном већ био да подигнем новац у банци. Први пут двапута по 12,0 km и други пут исто тако — 48,0 km. Није ми право, али морам.

Дођем у Рашку код надлежних и питам зашто нису дали бонове за раднике који су уредно пријављени, а они одговоре да су дали. Питам коме су дали, а они кажу председнику месне канцеларије. Ја не верујем; показују ми његов потпис у књизи. Шта сам му ја помислио у томе тренутку замислите и сами. Враћам се пешке љутит у Градац.

Сутрадан поново идем код председника и тражим бонове. Он опет исто: „Нисам добио.“ Експлодирао сам и свашта сам му рекао. А он, смејући се отвара фиоку, вади бонове и шеретски ме смирује: „Ма, де, шта се љутиш; имају они и да једу и да пију.“ Знам и ја то, али то је њихова плата, зарада и ако им ја исправно не платим, од мог посла неће бити ништа, а могу још помислити, да сам ја утајио део њихове плате. На мој бес и љутњу председник рече: „Ама знам ја што се ти љутиш. Ти се љутиш што сам ја рекао на збору да ћу да срушим Градац и од његовог камена да саградим задружни дом.“ Истина је да сам чуо да је то говорио на збору, али сам се љутио због мог непотребног пешачења од 24 km, а не због његовог говора, јер сам знао да то не би смео да вади, бар док смо ми ту били.

У то прво време наших радова није било јасно не само томе председнику месне канцеларије, већ још неким председницима, шта ми то радимо и ко нас то шаље да оправљамо цркве. Како још може неко 1947. године да оправља цркву, јер они нису много размишљали о томе, нити су знали, да су то споменици културе и наше прошлости. Слично се поновило и у селу Доњој Каменици када сам изводио рестаурацију цркве. Рестаурацију смо већ били и завршили и требало је да уредимо околину, која је била запуштена. Међутим месни органи су тај простор око цркве користили као паркинг и стовариште свега и свачега, а нарочито дрвене грађе. На наше инсистирање (са мношом је био и сликар конзерватор друг Брана Живковић), председник се наљутио, опсо-

вао и казао: „Ако, тако нам и треба; могао сам да гу срушим, а ја гу оставио.“ Сва срећа, помислих, да то није урадио и да ова црква, пуна дивног живописа, није прошла као наша Спасовица код Ђустендила, која је у рату срушена до земље.

Тек после читаве деценије интензивног рада и сарадње са месним одборима стање се поправило у корист заштите.

Та дилема око спасавања цркве манастира Граца појавиће се још једном у пресудном тренутку њене историје, 1963. године, када је требало донети одлуку да ли је треба рестаурисати или не? После многих консултација тадањи директор Завода другарица Разуменка Петровић позвала ме је и рекла ми: „Хоћу да ми искрено и поштено кажете шта мислите, да ли градачку цркву треба рестаурисати или не?“ Изнео сам јој свој стручни став у прилог њене рестаурације, а који се заснивао на следећем: на првом месту постојали су на самоме објекту сви подаци да се објект може рестаурисати, а да оно пет процената података којих нема (тицало се углавном отвора) можда ће се наћи током радова. Значи, рестаурација је могућна. Даље, она је и потребна, у циљу очувања архитектуре споменика, а исто тако и због бољих услова чувања живописа. Најзад, до сада, и код нас и у целом свету, рестаурисани су и споменици, који су били много више оштећени од градачке цркве. После мог излагања, она ми рече: „А, шта ћу ја да радим, друже Ненадовићу, ако мени моји претпостављени кажу, шта ја то радим и зашто подижем цркве?“ Одговорих да ми нити подижемо, нити гради-мо цркве, већ споменике културе, а у њих спада и градачка црква. А у колико би њена рестаурација представљала и политичко питање, то треба расправити са политичким руководиоцима. После тога ме је упитала да ли бих ја смео да се прихватим тога посла и да га доведем до краја? Одговорио сам позитивно, али сам поставио своје услове под којима се прихватам. Ти услови су били, углавном, прихватање пуне одговорности, али без мешања у посао оних који одговорност нису прихватили, али су хтели да утичу на ток радова. Коначно, сви фактори су донели одлуку о рестаурацији градачке цркве и она је почела 1963. године.²⁾

Но, тим људима, преокупираним многим пословима и бригама у то време, а пониклим из народа и без ширег образовања, није било ни замерити, што наш рад нису схватили. Али, конзерватори су били у много тежој ситуацији, када су школовани људи, њихове колеге, архитекте и урбанисте, код израде нових урбанистичких планова, њихове захтеве у то доба сматрали одразом њихове заосталости, конзервативности и професионалне оптерећености. После више од две деценије многих изгубљених битака тужно звуче признања оних, који су

² Та дилема код једног нестручњака није много изненађујућа, али је несхватљиво да један стручњак на пословима заштите не прави разлику између споменика културе и обичне цркве, па пише:

„Уместо преко милијарду динара утрошених за обнављање цркава у рушевинама, било би далеко корисније да се подигну било какве школе у неком забаченом крају Србије“. Р. Николић у истом чланку: За прави однос у културном наслеђу, Књижевне новине од 16. IV. 1975. године.

ту конзерваторску помоћ и сарадњу одбијали, јер су многе вредности, нарочито у области историјских језгра градова, изгубљене, а на њихово место нису израсле нове вредности, већ безлична архитектура.³⁾

Моју ситуацију у Грацу те 1947. године спасла је једна случајност, те сам свој задатак успешно привео крају. Тих дана, када се одиграло то са тим боновима, дневни лист „Политика“ донео је вест да су другови Борис Кидрич и Родољуб Чолаковић посетили Сопоћане. Са новинама у рукама одох код председника месне канцеларије и мирно му рекох, да ће они, можда, посетити и Градац и да ћу ја испричати све о тешкоћама са боновима које сам имао са њиме. „Ваљда ниси луд да то урадиш?“, рече он. Нисам ни урадио, јер ме нико није ни посетио, али од тада нисам имао никакве тешкоће са ове стране у раду.

Велике тешкоће на самом почетку рада Завода биле су и са месном канцеларијом у селу Прекопчелици за време док сам радио на Царичином Граду 1948. и 1949. године. Снабдевање је било опет на тачкице и бонове, али у селу нема никакве трговине, нема пекаре за хлеб, а од сељака не може се скоро ништа добити због откупа намирница за потребе радних бригада, градског становништва и војске. Председник ни да чује да ми на неки начин помогне. Решио сам већ да напустим посао, али претходно напишем писмо директору Завода Сурепу о ситуацији. Одмах добијем одговор да се не враћам и да ће све бити

³ У „Политици“ од 27. марта 1977. године инжењер Ђорђије Мишевић, генерални директор Завода за урбанизам и комуналну делатност СР Србије пише: „Чињеница је да смо дуго после рата у изради урбанистичких планова настојали да по сваку цену што више рушимо центре старих градова. То је постало стил. Преовлађивало је мишљење да су ти најужи центри наших „паланки“ одраз беде, заосталости, неразвијености старог друштва. И данас кад погледамо шта смо све урадили, човека душа заболи кад у неким старим градовима, на месту где су некад постојале јединствене зграде, драгоцени сведоци историје и културе из прошлих векова, видимо рогобатне „бетоњерке“. Градови „спаваонице“ — под лупом социолога, „Политика“ 27. III. 1977. године.

Или још једно мишљење:

„У потрази за резонима заштите, заштите непокретних добара наслеђа материјалне културе — у ревирима и локалитетима где их затичемо, нужно је у савременим прогресивним збивањима унапређења друштва, нарочито привредних кретања у њему — лечити се који пут, од хроничности професионалног оптерећења, лишити се романтичарске нежности и бољивости, априорне наклоњености заштите ради заштите, ка заштити свега што затичемо, уз јасно оштре критеријуме у одабиру истинских вредности наслеђа. Јер би се, никад незапочета битка за заштиту, изгубила свакако — јер, у име прошлости, не можемо спутавати позитивне путеве савремености и даље будућности уопште.“

И даље:

„Нажалост, и једна и друга категорија кућа, у целокупном фонду наслеђа Призрена, грађена је од најнеотпорнијег материјала од ћерпича у дрвеном скелету — бондруку: ваљда по историјској традицији грађења не само у овом делу земље, према томе са одређеним веком трајања. Трајања, рекло би се, као темпираног тако, да се управо оконча пред нашим очима, у нашој савремености, у нашем присуству — јуче и данас, и сутра — у једном континуираном процесу спонтаног нестајања по осуди дограјалости — која не прави разлике између оног вредног, и оног за чим нећемо никада зажалити.“ Станко Мандић: *Призрен — Ововременост и наслеђе*, Проблеми заштите и егзистенције споменика културе на Косову и Метохији, 1967, стр. 81, 84.

у реду, а да се поново јавим председнику. Чим се појавих у канцеларији, одмах рече: „А, тужили сте ме, тужили? Ништа вам то не вреди. Нико нама овде не може ништа. Него, наредио сам да вам се да шест килограма кукуруза. Толико вам следује за месец дана.“

Примио сам кукуруз, али у Прекопчелици нема воденице да га самелем; она је у Лебану удаљеном шест километара од Прекопчелице. Дао сам раднику да оде до воденице и да га самеле, што је он и урадио. Добио сам кукурузно брашно добро за проју и за качамак.

ЕПИЛЕПТИЧНИ НАПАД НА ВРХУ ДЕСПОТОВЕ КУЛЕ У СМЕДЕРЕВСКОМ ГРАДУ

По предлогу професора. А. Дерока 1947. године један од првих задатака који сам добио било је спасавање познатог натписа на кули Деспота Ђурђа у Смедеревском граду. У то време професор Дероко прикупљао је грађу за своју књигу Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији и желео је да тај натпис детаљно снимим — технички и фотографски. Предлог је био да се цео зид, на коме је натпис, плумбира; да се оштећења попуне и да се са горње стране излије једна бетонска плоча, која ће имати супротан пад од зида са натписом, те да се вода не слива у зид.

Извођење овога посла било је уступљено једном предузимачу; ја сам био руководилац радова, а повремено стручни надзор водио је и професор Дероко.

Када смо подигли скеле до врха куле и почели рад позвао сам професора Дерока, који је дошао са арх. Иваном Здравковићем и предузимачем. Попели смо се на врх куле, на којој је један радник чисто површину од растиња и прикупљао растресен камен. Горња површина куле била је врло ровита, раздробљена и неравна. Околу се није могла да постави никаква ограда, али је ширина била велика — 10×10 m. Дан је био врло леп, а поглед на Дунав и Смедерево изванредан. Док смо ми дискутовали о послу, окренути ка Дунаву, онај радник је радио поред остатака зубаца куле са предње стране према Смедереву, који су тренутно служили раднику и као ограда. У једном тренутку архитект Здравковић прекиде разговор и рече: „Види, види, шта је овом раднику?“ Окретом се сви к њему и видимо да он пада поред зубаца у епилептичном нападу. Хитро приђосмо са извођачем, придржасмо га, прилично сви узбуђени. Напад није био јак; радило се очигледно о старом епилептичару, који је можда мало и предсетио напад, па је после краћег времена дошао к себи. Наредио сам да одмах прекине посао и сиђе доле, а ми смо га пратили и придржавали. За време напада и док је радник силазио доле, ја сам се савлађивао, али када је сишао, жестоко сам напао извођача, како је смео да епилептичара шаље горе да ради на висини од 25 m, а при томе нема никакве ограде. Извођач ми одговори: „Откуда сам ја знао да је епилептичар? Дошао јутрос да тражи посао и ја сам га примио.“ Окретох се тада самоме раднику и рекох му: „Човече, како смеш да идеш горе, када знаш да си

епилептичар? Шта би било и од нас да си пао и погинуо? Сви бисмо отишли на робију.“ Радник ме погледа и мирно ми одговори са мађарским нагласком, јер је био Мађар по народности: „Господин, деца траже леба!“ Дубоко ме је то потресло; оставио сам га да ради, али само на пословима на земљи. То ми је било и једно искуство да сам у будуће, увек, при запошљавању радника питао да ли не болује од епилепсије и да ли сме да ради на висинама? Обично сељаци, сезонски радници, чак и када су здрави, махом нерадо раде на висини, осим ако нису прави тесари и зидари.

Рад на заштити Деспотове куле донео ми је неочекивано и једно друго драгоцено искуство. Када смо излили бетонску плочу изнад ње и када смо потпуно пломбирани и фуговали предњу површину куле са натписом, она је наједном поплавила. Столетна влага упијена у зидове куле на висини од десет метара наједном није могла да се исушује нормално као дотле, па је шалитра избила у толикој мери да је покрила целу предњу површину куле са натписом у слоју дебљине пет до шест сантиметара, као какво иње. Овде она није нарочито била штетљива, али таквих случајева бивало је и касније, те сам строго морао да водим рачуна да се то не догоди и тамо где има фресака. Исковише ревносно фуговање натопљених зидова влагом, споља, може да доведе у велику опасност фреске са унутрашње стране зидова.

За рад на Деспотовој кули везана је још једна успомена и још једно ново искуство. Негде, у литератури, нашао сам да је Деспотова кула била последњи пут оправљана 1867. године. Био сам прилично импресиониран тиме да ћу бити први који ћу се на њу попети после осамдесет година. Зато сам чекао да се подигну скеле и како су се оне подизале, тако сам се и ја пео горе. Био сам необично задовољан, када сам се први попео, управо мислећи да сам први. Међутим, изненадио сам се када сам видео да је неко на врху Деспотове куле био можда пар дана раније, и свршио нужду! Није ми било јасно како је то могуће, да се неко попне на кулу високу око 25 m без скела? Много касније ову загонетку решио ми је један радник у Манасији. Када смо почели радове требало је опет да подижемо скеле поред зидова и око кула, али један радник ми рече: „Могу ја да се попнем на овај зид и без скела.“ Изненадио сам се и питао га како може? „Па, да се опкладимо“, рече он. И тако се опкладило у по 50 динара. Он стаде у један угао између зида и куле и окрете се леђима ка зиду и кули. Скиде опанке „гумењаке“, наслони се леђима на зидове и поче да се пење ослањајући се петама о рупе у зидовима. Пео се врло брзо и за пар минута био је на зиду. Иако је то било врло опасно, он је то извео са много вештине и без трунке страха. Добио је опкладу, а ја се сетих догађаја са Деспотовом кулом. Читавом својом висином она се распукла и одвојила од зида и на исти начин се кроз ту пукотину могло да пење.

Када смо касније у другим акцијама радили на спасавању спољног зида Малог града у Смедереву такође сам виђао децу, која су се на исти начин врло смело, вешто и хитро, пела и на зидове и на куле без икаквих скела.

5 С лева на десно: писац чланка, арх. И. Здравковић и Ђ. Стоисављевић на врху Деспотове куле када се одиграо случај са епилептичним радником

МОЈ ПРВИ СУСРЕТ СА БОГОРОДИЦОМ ЉЕВИШКОМ И КАКО ЈЕ ДОШЛО ДО ЊЕНЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ

Године 1950. ја сам био још „шегрт“ у конзерваторском послу и био сам тога свестан. Архитектонски факултет који сам завршио није давао апсолутно никаква знања у овом погледу, као што је то случај скоро и данас. Млади архитекти долазе у ову службу без основних потребних знања за њу, што би свакако морали да добију путем завршавања специјалистичких и магистарских курсева, да би им се могли поверавати одговорни задаци у заштити споменичког наслеђа.

Због тога, свестан свога малог знања, ја сам се сав предао да га што више стекнем. Преко лета, управо од 1. маја до 1. новембра изводио сам практичне радове, те се у то време по литератури није могло да чепрка. Зато је била зима. Међутим, у почетку, сметала ми је много једна заблуда, које сам се доста брзо ослободио. На студијама, као и првих година рада, стекао сам убеђење да су наши споменици испитани и да је о њима све речено што се имало рећи. У том погледу нарочито је лоше утицала наша заводска картотека, која се тада стварала и која је имала једну рубрику: да ли је споменик испитан и од кога? У њу се уписивало све машта да је ко о споменику писао, па је одмах сматрано, да је споменик испитан. У почетку сам тако и мислио, па ми није ни на крај памети било да ја нешто испитујем. Но, убрзо сам се уверио у супротно: да није било споменика кога није требало испитивати и да се при сваком конзерваторском раду откривао читав низ проблема и долазило до нових података. Међутим, до тих проблема морао сам да долазим сам и на њих ми није нико указивао.

У почетку годишњи план конзерваторских радова ја нисам ни правио. Директор би позвао више универзитетских професора, међу којима и моје професоре архитектуре. Они су, у главном, давали предлоге, савете, а ја сам радове организовао и изволио по њиховом упутству. Није ту било правог систематског посла. Видео сам касније да су предлагани радови, за које су они били лично заинтересовани, било да су радили на некој студији или учбенику. Тако је пао и предлог да се за цркву Богородице Љевишке одреди сума од 30.000 динара, да се њоме поправи кровни покривач, који је био од камених плоча, а да није друго ништа потребно да се ради.

Директор М. Панић-Суреп одредио је мене, јер сам ја радио на средњовековном сектору, да идем у Призрен и ступим у контакт са надлежнима у циљу организовања посла. До тада ја о цркви Богородице Љевишке нисам ништа знао и тада сам се први пут са њоме срео. У школи о њој није ни било говора, јер је, то сам видео касније, споменик био неистражен и оно што је о њему било писано сводило се углавном на претпоставке.

По доласку у Призрен прегледао сам објект и видео да са 30.000 динара не могу много да урадим, а да на споменику треба толико радити, да се то сада без икаквог испитивања не може ни сагледати.

Одмах сам се вратио у Београд и то рекао директору. „Ако желите да нешто велико урадите, онда је то Богородица Љевишка“, рекао сам му, „а шта ће из тога да произађе, ја ни сам сада не могу знати.“ Покојни Суреп био је заиста запрепашћен и у недоумици: с једне стране предлог мога некадањег професора да се поправи кров са 30.000 динара, а с друге, мој предлог, почетника, о неким великим радовима. Како ни он није ништа знао о Богородици Љевишкој и вероватно и он први пут чуо за њу, одлучи да одмах иде самном у Призрен и да се сам увери.

Прво што му је било на уму, питао је: „Има ли фресака?“. Раније откривени портрети и још пар фрагмената на соклу упућивали су на ту могућност. Брзо се одлучио: предузети опсежне радове у погледу архитектуре и истражити има ли фресака? Била је то крупна одлука. Ко то треба да изведе? Ја, почетник, а ни сликар Лађевић, задужен за живопис, није био у то доба са великим искуством. Дошао нам је у помоћ „Дека“ — покојни Јарослав Кратина. Два дана гледамо у бело омалтерисане зидове и питамо Деку: „Има ли фресака?“ Дека опрезно каже: „Треба испитати.“ Онда је пробао на неколико места, али испод једне коре малтера појављује се бео зид: други слој малтера. Проба и кроз овај слој и гдегде на пресеку указује се жута боја. Дека нам даје упутства и одлази са Сурепом. Ја, Лађевић, мајстор Бора, остајемо да радимо. Тежак задатак за мало руку, уз то још и неискусне, а велик и превелик залагај и за снажније и поткованије стручњаке од нас. Али, ми смо имали нешто што нас је носило: велики ентузијазам и потпуну преданост своме позиву коме смо се посветили. На тешкоће, радно време, слабе плате, без станова за породице, уз то и врло лошу тадању исхрану у Призрену, нисмо се много обазирали. Одмах од самог почетка, Богородица Љевишка нас је сваким даном награђивала новим откривеним фрескама или новим сазнањем о архитектури. Уз то имали смо и одушевљеног Сурепа, коме смо скоро сваког дана морали да пишемо у Београд, шта смо ново открили. Можда је и он страховао, као што се у Београду говорило, шта ћемо ми тамо доле урадити, али он нам је дао одрешене руке и поклатио пуно поверење. Тако смо почели рад у Љевишкој.

ОТКРИВАЊЕ ФРЕСАКА: ПОРТРЕТ КРАЉА МИЛУТИНА И БОГОРОДИЦЕ СА ХРИСТОМ ХРАНИТЕЉЕМ У БОГОРОДИЦИ ЉЕВИШКОЈ

Прве године рада у Богородици Љевишкој, 1950., када смо кренули у систематско испитивање површина зидова у погледу фресака и кад смо утврдили да њих има врло много, морали смо да тражимо методе, да бисмо савладали тај огромни посао. У том погледу сликар М. Лађевић показао је огромну енергију и само човек такве упорности и таквог ентузијазма и радног елана могао је да савлада тај посао, и

са другим малобројним сарадницима, јер је главни терет пао на њега. Ја сам и сам радио на откривању фресака, када су ми други послови дозвољавали. Лађевић је тада дошао на срећну идеју да употреби електрични пиштољ (бушилицу) и на део који се обртао стављао је разне „тампоне“, према потреби, који су скидали окамењени малтер набачен на фреске. Тај пиштољ био је тежак и требало је имати одличну физичку кондицију, да би се са њиме радило.

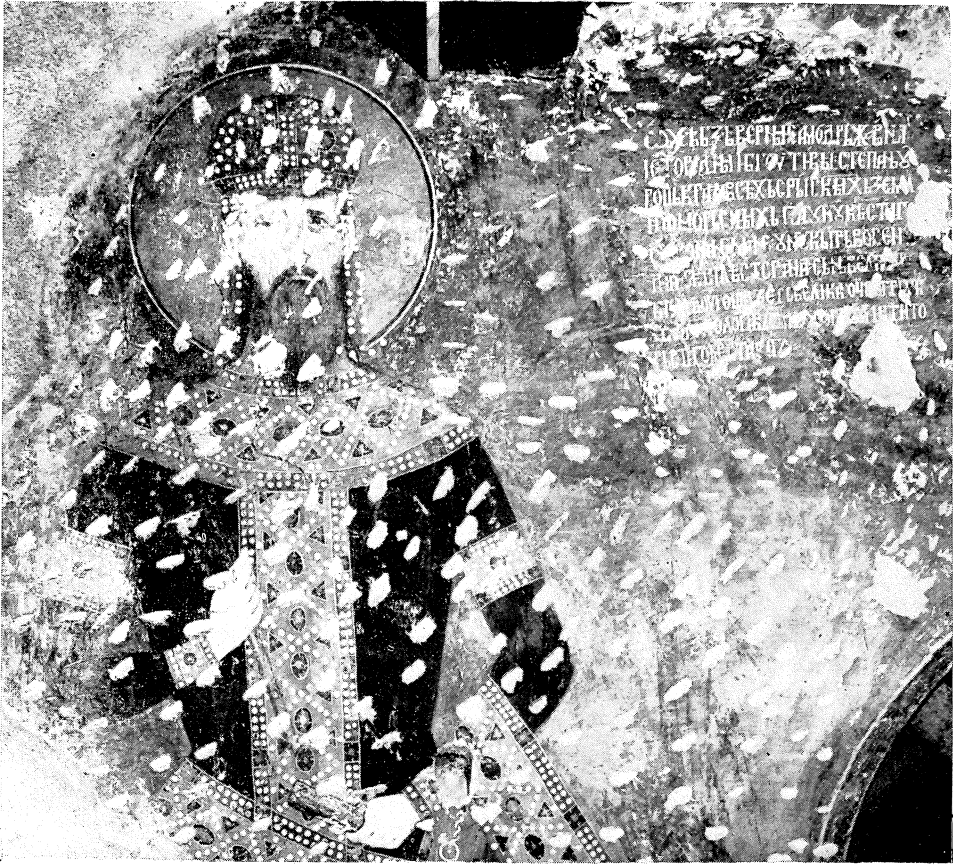
Посао је почео много брже да се одвија и ми смо сваког дана откривали нове фреске. Али физички замор учинио је своје, а нарочито велика кречна прашина, коју смо удисали и која нам је нагрисала очи, кожу и плућа. Нисмо имали никаква купатила у становама да се поштено окупамо. Призрен тада није имао данашњу Теранду. Једини спас смо налазили у чесми испред цркве и у повременим одласцима изван града на реку Бистрицу.

Једног дана, после рада, тако прашњави и знојави, седимо на прагу портала и гледамо у празан, још неиспитани, омалтерисани и бело окречени зид испред нас. Заситили смо се фресака као мало дете слаткиша. Разговарамо и ја кажем Милану: „Шта мислиш, има ли и овде фресака?“ Милан ми мрзовољно одговара да му је доста фресака. Устадох и мало зачепрах по малтеру, а оно се појави црвена боја. „Има, има“, рекох одушевљено Милану. Сутрадан заборависмо на умор, направисмо скелу и почесмо са радом. Полако се појављивао портрет краља Милутина на црвеној позадини, једини његов такав портрет, а поред главе дуги натпис са његовом пуном титулом.

Прва фреска коју смо уопште открили у Богородици Љевишкој и коју смо сасвим очистили 1950. године била је фреска Христа Призренског, која се налази на јужној страни једног стуба. То је била и прва фреска која је копирана из Богородице Љевишке. Њену копију направила је одмах идуће године сликарка Зденка Живковић.

Прва фреска из XIII века у Богородици Љевишкој, дакле из периода пре обнове краља Милутина, која је откривена, била је фреска Богородице са Христом Хранитељем. У то време ми смо наилазили само на живопис из времена краља Милутина, а нико није ни помислио да постоји и старији живопис. На основу неких података ја сам већ у велико почео да сумњам у претпоставке које су биле изнесене од више научника о начину обнове и пореклу њене архитектуре, али још нисам знао шта се са њоме стварно догодило и у којој је мери то била византијска црква, а шта припада периоду обнове краља Милутина.

Приликом оправка које су Турци изводили на цркви Богородице Љевишке за време док је служила као џамија они су скресали ивице неких пиластера из непознатих разлога и тиме су их ослабили. То је био нарочито случај са једним пиластером, који је сав испуцао; скоро се раздробило. Решио сам да га поручим и да га президам, јер је он носио део крстастог свода. Најпре смо скинули малтер са њега и одмах се указа велика спојница између пиластра и ступца. Погледао сам у

6 Портрет краља Милутина из цркве Богородице Љевишке на црвеној позадини, коју је констатовао писац чланка и после чега су предузете мере да се открије

спојницу и видео фреску малтер љубичасто обојен. Било је јасно да је пиластер призидан уз стубац на коме је фреска. У спојници се видело и то да се фреска држи врло слабо за зид и да је слој фреско малтера доста танак. Позвао сам Милана и посаветовали смо се. Одлучио сам да подигнем скелу и да лично сам радим, јер нисам смео да поверим рушење мајсторима, да не би услед јаког потреса фреска једноставно пала. Рад се одвијао споро, али са све већом пажњом и задовољством, када се почела да појављује фреска Богордице са Христом, која није била чак ни прекречена, ни омалтерисана. И као што смо ми пазили да је не оштетимо и повредимо, тако је некада пазио пре тачно шест векова и мајстор који је зидао пиластер, да не повреди лице Богородици и пажљиво га је заштитио са две насатично постављене опеке.

7 Фреска Богородице са Христом Хранитељем из цркве Богородице Љевишке коју је откривао лично писац чланка после чишћења.

8 Иста фреска у тренутку откривања, још неочишћена. У таквом стању фреску је видео покојни Моша Пијаде.

Конечно фреска је била откривена. Запањено смо је посматрали и дивили се потпуно другом стилу у коме је она сликана и који се потпуно разликовао од стила дотле откривених фресака.

После њеног откривања извршено је испитивање свих спојница и утврђено да фресака има и на другим местима, али та су места само обележена, а тек касније сликар Бранислав Живковић је неке од тих фресака и скинуо. Неке од њих и данас се налазе под сводовима северног брода.

Иако је откривање фресака из XIII века значило велики допринос у сагледавању порекла настанка и обнове цркве Богородице Љевишке, та загонетка тим открићем још није била решена. Последњи податак за разрешење те загонетке откривен је тек када је откривена, данас

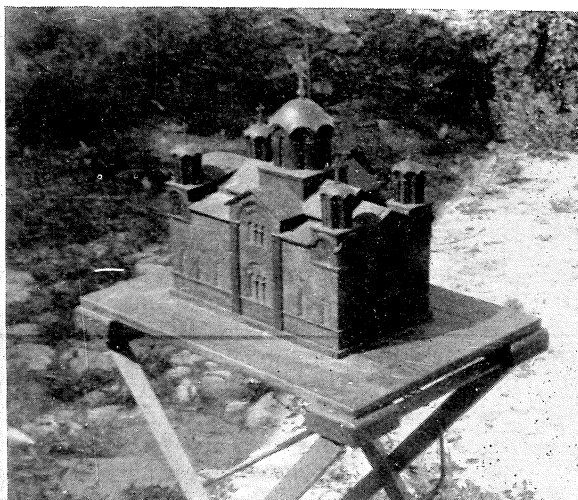
чувена, композиција Тајне Вечере. Фреска Тајне Вечере била је изузетно добро очувана, па је и откривање, односно њено чишћење, ишло доста лако. Међутим та композиција је једним делом покривала један прозор; горњи део тога прозора, лучно засведен, остао је изнад композиције. Када је тај прозор откривен било је јасно да је то прозор некадање базилике. Загонетка је тиме била коначно решена, а откривањем остатака и других прозора, као и утврђивањем других чињеница коначни главни проблеми обнове цркве су решени.

Разуме се о откривању фреске Богородице са Христом хранитељем је ишао одмах телеграм другу Сурепу у Београд, који је тада и одобрио суму од 30.000 динара за испитивање темеља цркве. То је била и једина сума новца икада одвојена у „научне сврхе“ за испитивање овога толико значајног споменика.

ПРВА СНИМАЊА ФРЕСАКА У БОГОРОДИЦИ ЉЕВИШКОЈ

Интересовање за нове откривене фреске у Богородици Љевишкој у Београду било је велико, мада прве године рада, све до мркле јесени, нас осим проф. Ђурђа Бошковића нико од других познатих стручњака није обишао, па те године фреске нико није ни видео. Директор Суреп је обично, чим би добио коју фотографију неке нове откривене фреске, одмах показивао својим пријатељима, и не само у Заводу, већ је фотографије носио са собом и показивао малтене читавом Београду.

9 Модел цркве Богородице Љевишке од дрвета. Направио га је учитељ Петар Петровић из Призрена. Модел је био направљен на склапање, а на основу ранијих претпоставки о старијој петокупној цркви (слика десно) и са наводно касније додатим бродовима (слика лево)

10 Фреска из цркве Богородице Љевишке на зиду испод малог северо-источног кубета. Снимљена од стране писца чланка, а да је он за време снимања није могао да види.

Али у то време фотографисање фресака за нас је претстављало тежак проблем. Заводска фотолабораторија била је тек у стварању, а наш фотограф је само израђивао фотографије од филмова које смо ми доносили, а слабо покретљив није волео много „терен“, нити да подноси тешкоће путовања тога времена, када се у Пећи и Приштини чекало и по три дана, да би се добила аутобуска карта. Није било ни фотоматеријала. На једвите јаде Суреп је добио неке доста бајате и по мало по ободу шлајероване филмове од једног филмског предузећа и са њима смо ми правили прве аматерске снимке новооткривених фресака. Разуме се да су они били рђави, а о неком систематском снимању, које би пратило и сам ток радова, није могло бити ни говора. Исто тако и фотоапарати које смо имали били су они најобичнији „лајка-формата“, тако да се многе ствари са њима нису ни могле да

сниме, јер су били потребни специјални ширококутни објективи. Зато ми је остао у сећању догађај око снимања одлично очуване фреске: Христос благосиља хлеб и рибу. Ова фреска се налази на зиду испод североисточног малог кубета. Простор према њој широк је свега један метар и није било никако могуће да се постави фотографски апарат, иако је постојала скела, да би се ухватио чак и део фреске. Како се испред ње на супротном зиду налазио мали прозор кубичног постоља, то смо поставили апарат у сам прозорчић. И док сам ја споља управљао апаратом у немогућности да видим уопште фреску, дотле ми је сликар Лађевић изнутра говорио да објектив апарата померим мало лево или десно, више или ниже. Фреску смо снимили и од тако снимане фреске под најтежим условима добили смо најлепши снимак. То је онај снимак објављен први пут у књизи професора С. Радојчића: Мајстори старог српског сликарства, на тридесетој страни.

Тако се, ето, у тим приликама стварала документација о току радова на откривању живописа и од тог времена преваљен је велики пут, да би те фреске биле публиковане у раскошној публикацији Српске књижевне задруге, Уметнички споменици у Југославији, 1975. године, у колору. Нажалост, слика те фреске, која је одлично сачувана и која се одоздо са пода не може ни сагледати није дата ни у боји, ни у црно-белој техници, јер је она само тада снимљена и вероватно никада више.

МОЈИ РАДНИЦИ У ЉЕВИШКОЈ

И у Призрену као и на другим градилиштима у то време добијао сам и запошљавао раднике преко општине или „социјалног“, како се то говорило. Запошљавани су по „кључу“, пропорционално: Срби, Турци, Албанци, а било је и Рома. Срби су били обично мајстори зидари, а остали малтерџије и обични радници. Мајстори Петар и Петко — зидари; „Шишко“, Турчин, тако су га звали, јер је био дебео, малтерџија. Шишко“ је био тако вредан, да је опслуживао са малтером све зидаре и увек све постизао. Било је довољно да мајстор Пера викне: „Малтер, Шишко“, а он одмах одговара: „Носија, мајстор Пера“. Видим ја да они овде нису заједно први пут, па га питам: „Откуда ви, Шишко, радите заједно?“ Шишко је говорио врло рђаво српски и каже: „Одувек, господине; и од пре рат и за време рат.“ А онда ми исприча како је било за време рата:

„Знаш, један дан, зовија мене у командантура и каже: „Шишко“. ево теби мајстор Перина земља; мајстор Пера више не ради земља; то сад твоја земља.“ „Хвала велико, кажем ја, па се клањам до земља; знаш главија лети. А мислим: Како сад мајстор Перина земља, моја земља, а ја знам кад мајстор Пера купија земља, од кога и колико платија земља. Али, ћути, клањам се ја и кажем: хвала велико знаш главија лети. Увече кад падаја ноћ, ја кроз капиџик идем код мајстор

Пера: „Велико зло, мајстор Пера“, кажем. Зовија мене и дава твоја земља. „Знам“, каже мајстор Пера. „Но ја кажем мајстор Пера: „Мајстор Пера, док траје ова несрећа, ни твоја деца не буде гладна; ја радим земља, али имаш и ти.“ И тако проишо рат. После опет мајстор Пера радија своја земља, а ја са мајстор Пера мешам малтер.“

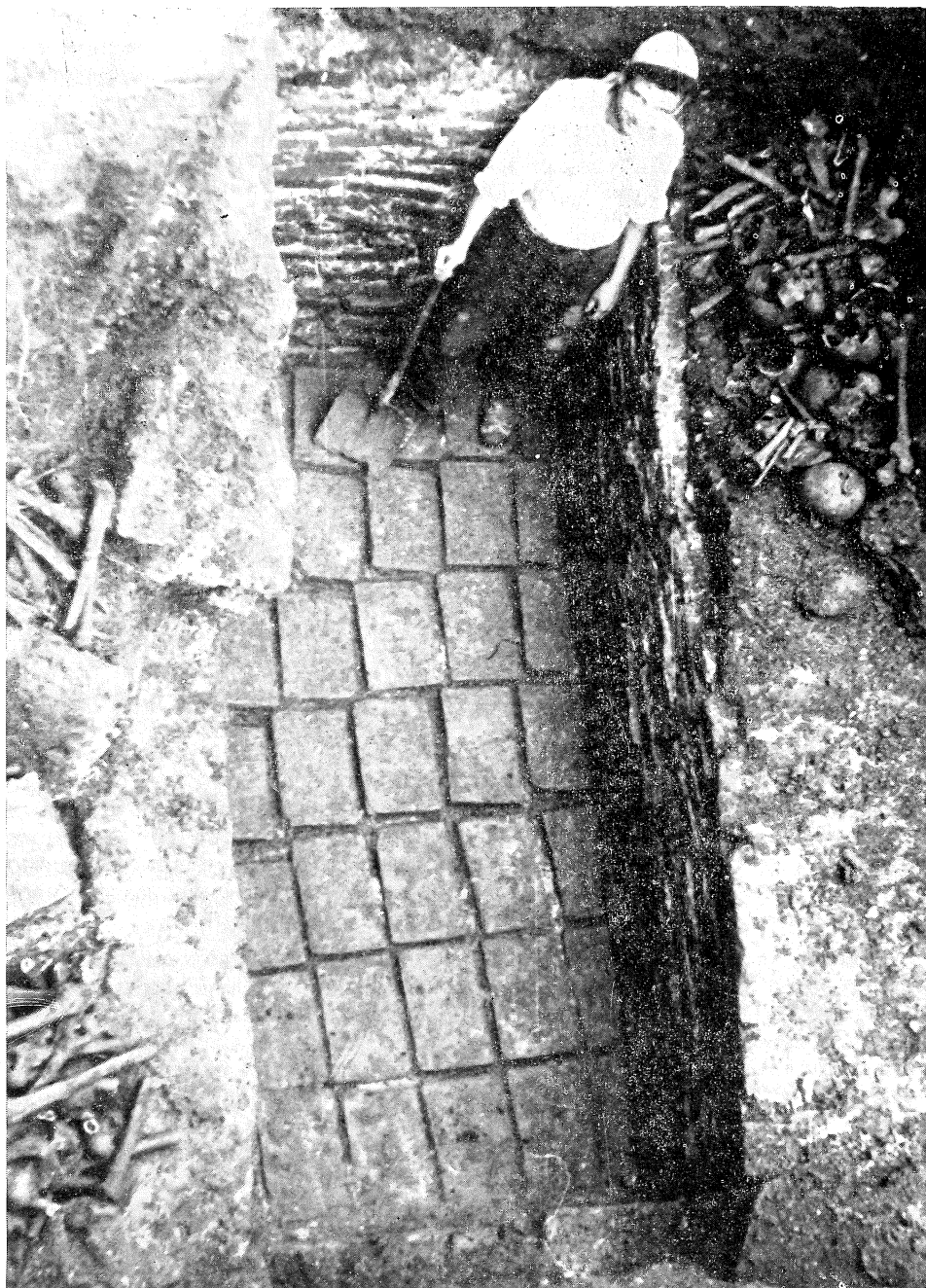
Слушам то и размишљајам: Колико је било велике животне мудрости код ових људи, староседелаца призренских! Они знају да вековима живе заједно и да је окупатор, који убацује раздор, пролазан, а они остају и мисле на сутрашњи дан, када он оде.

Међу радницима био је један који је врло често молио да га усред посла пустим да оде кући, јер га обично, неко од његових позове. У почетку нисам се нарочито противио томе, али то је учестало па сам се заинтересовао, зашто напушта посао? Шишко ми опет рече: „Немој, господин, да питаш; он је много несрећан човек. Једно дете лежија непокретно; друго дета кад му дође бесни, па он иде и везује га за дрво.“ И тако, деца се рађају једно за другим, парализовано или са шизофренијом, а да несрећни родитељи и не помишљају да виде код лекара у чему је узрок. Уосталом у то време болница у Призрену тек је почела да се формира.

Једног дана видим међу радницима једног младића, кога уопште нисам примио на посао. Радио је на откопавању гробнице јужно од цркве, а један старији радник ми није дошао на посао. Тек што сам пришао и запитао откуда он ту, Шишко ме вуче за рукав и каже: „Немој, господин, да га тераш. То је син од радника што није дошао. Знаш, умрија му мајка, па отац остао да га сахрани, а њега послао да не изгуби надница“. Запрепашћен овим наредих да иде кући на сахрану мајке, а надница ће се писати. Нису то били лаки дани ни за нас који смо дошли из Београда, а ни за њих, домороце, моје раднике.

Сви су се добро слагали, али сам наилазио и на неке тешке предрасуде. Муке су биле са мојим Пантом, који је био нека врста координатора између „социјалног“ и нас. И овде су радници добијали бонове за следовања, као и у Грацу, за шећер, брашно, месо и др. и то је ишло преко Панте. Једног дана долази један радник, Ром, и жали се да није добио бонове, док су свима другима дати. Зовем Панту и питам га зашто му нису дати бонови? „Па, он је Циганин“, одговара ми Панта. Разбеснео сам се, а он ми мирно одговара: А, на Цигани, не дајемо бонови!“ „Ама, јеси ли ти луд или не знам шта ти је“, вичем ја; „Па он је наш радник!“ Имао сам велику невољу док сам га натерао да се и њему даду бонови; пристао је тек када сам му запретио да ће због тога бити отпуштен са посла.

Прве или друге године, када смо открили скоро све фреске, посетио нас је директор Суреп и довео господина Цефри Веба, Енглеца, научника историчара уметности. Директор ми је најавио посету и наредио да обезбедим смештај у хотелу. Какав хотел, у Призрену, у то време! То је био прави ђумез. Отишао сам у „Хотел“ и са шефом договорио да две собе спремимо. Ја ћу дати мајсторе да се окрече и

11. Младић на слици дошао је да замени свога оца да не би изгубио надницу јер је отац тог дана сахрањивао своју жену, односно његову мајку.

помоћи да се орибају и да се бар колико-толико среди један клозет-чучавац. Све је било у реду и када је господин Веб дошао са директором зидови су били чак украшени оријенталним теписима са бедуинима и камилама у Сахари!

Срећа да је мистер Веб био један врло пријатан човек и пун разумевања за те још увек прве дане после ослобођења. У Пећи ће, после два дана, спавати у кревету, у соби, са још двадесет особа, а када сам тражио да му се промени креветски чаршав, који је био скоро црн, портир је љутито одговорио: „Шта ти пада напамет? Па ја овде пуштам само fine госте да спавају!“ Према његовом критеријуму вероватно је имао и право, јер су сви остали гости једноставно распрострли своје шаренице по патосима и балконима и спавали, а ми смо их прескакали док смо дошли до наше собе.

КАКО САМ ДОШАО НА РАД У СТУДЕНИЦУ И КАКО САМ ИЗ ЊЕ ОТИШАО?

Моји конзерваторски радови у Студеници трајали су четири и по године, а почели су случајно. Студеница, односно Богородичина црква, зидана дивним радочелским мермером са прекрасном каменом пластиком, пленила је људе и они су се њој дивили и о њој писали, а да је она била тежак болесник, то нико није ни претпостављао. У то време у Републичком заводу главну реч имали су сликари конзерватори, а нарочито због тога, што је покојни Суреп био велики ентузијаста, песник, књижевник и љубитељ старе српске средњовековне књижевности и сликарства. Архитектура је код њега долазила на последње место и за њу није био много заинтересован. Гдегод је постојала могућност да ће се пронаћи нов живопис сликари су ишли и тражили га. А јунда се обично догађало, да се током тих радова уоче и многе друге „бољке“ споменика, за које су потребни инжењери. Догодило се неколико пута да спасавању грађевине претходи спасавање живописа, уместо да је обратно или да то иде бар заједно.

Тако је било и са Студеницом. Сликари конзерватори су дошли у Богородичину цркву и скидали су живопис Самуила Ракића из XIX века, а откривали живопис из XIII и XVI века. Надали су се да ће и у кубету наићи на живопис, али осим орнаманата на параветима прозора нису више ништа нашли. Том приликом су видели у кубету врло велике пукотине, уплашили су се и хитно тражили преко директора завода да дођем. Био је већ крај радне сезоне. Ја сам још радио у Призрену на цркви Богородице Љевишке, када сам добио телеграм да хитно из Призрена одем у Студеницу и прегледам кубе.

Био сам и сам запрепашћен његовим стањем, па сам прегледао и цео објект, затим припрату краља Радослава, Краљеву цркву, трпезарију и конаке. Прибележио сам своја запажања и поднео опширан и врло неповољан извештај о стању Студенице, о озбиљности проблема и дао мишљење да ће бити потребно и више година рада, да би се

само главни проблеми решили. Директор Суреп није могао да верује, јер му је први пут тако нешто говорено о Студеници. Но, забринут и он стањем кубета, питао ме је, шта да се ради? Рекао сам му да се чека пролеће, јер је грађевинска сезона прошла и сад да се не отварају радови. „А да ли ће оно издржати до пролећа? Да се не сруши?“, питао је он. „Надајмо се да се неће срушити и да неће бити земљотреса“, одговорио сам. И тако, са радом на заштити кубета Богородичине цркве кренуло се с пролећа 1953. године. То је био свакако најделикатнији конструктивни рад који сам обавио у својој дугогодишњој пракси, јер није била у питању само стабилност кубета, већ и јужног лука и два међупрозорска ступца. Нисам желео да примим сву одговорност на себе, па сам захтевао да стање кубета претходно утврди стручна техничка комисија. У то време директор Суреп је решавао и најтежа питања доста експедитивно. Одредио је одмах комисију: прво себе, затим инг. Христивоја Ерића са Грађевинског факултета и мене. Комисија се састала у Студеници. Директор Суреп са професором Ерићем појавио се изненада. Дошли су пешке од Ушћа прешавши 12 km, јер није било никаквог превозног средства. Пола у шали, а пола љутито је рекао: „Е, нисам се надао, да ћу и овога пута ићи пешке! Па зашто ниси послао бар нека кола у Ушће?“ Одговорих да нисам добио никакво обавештење да ће доћи. „Па ни телеграм који смо послали јуче?“ „Не,“ одговорио сам му. Сутрадан, за време заједничког ручка поштар је дошао и предао ми телеграм о доласку директора и професора Ерића. Показао сам му. „Па када овде иде пошта?“, запита он. „Како када; једном у три дана или једном недељно, па било то писма или телеграма; све се доноси заједно.“

Када сам изложио професору Ерићу свој план да половину међупрозорских стубаца потпуно президам и то сваки стубац у четири фазе, слегао је раменима и казао ми: „Колега, желим Вам среће и успеха, али пазите, ствар је врло деликатна и опасна.“ Те године ја сам водио и радове на цркви Богородице Љевишке; два велика, тешка и одговорна посла. Да невоља буде још већа стари и добар пословођа, мајстор чика Борисав Дичевић, морао је да буде у Призрену, а завод је примио мајстора и пословођу у Студеници који је био тотално неспособан, чак није смео да се погне на скеле. У току радова на обезбеђењу кубета те године догодио се и један доста јак земљотрес, али срећом без штетних последица по кубе.

Тако су радови у Студеници неочекивано започети, а исто тако неочекивано су и прекинути. Унутрашње прилике у Заводу су се погоршавале. Велики успеси током радова на цркви Богородице Љевишке у Призрену и у Студеници изазивали су и велику дозу зависти неких млађих стручних кругова, тако да су све гласније стављали своје приговоре: „Доста са том Студеницом“, говорили су, „треба радити и друге објекте“. Директор Суреп није могао више да одоли притисцима и попустио је. Неочекивано добио сам телеграм да радове у Студеници окончао у року од 15 дана и пређем на рад у Манасију. Наврат, нанос,

ми смо уобличи́ли радове, затворили градилиште, а неке бетонске греде, излиствене, остале су још у шалунгу и подупрте, па сам накнадно слао мајсторе из Манасије да скину оплату.

СУВА КРУШКА НАВОДИ НАС НА ОТКОПАВАЊЕ У СТУДЕНИЧКОЈ ПОРТИ

Заузети озбиљним и великим радовима на конструктивном обезбеђењу кубета Богородичине цркве, јужних међупрозорских стубаца кубичног постоља, источног забата, као и западног зида припрате краља Радослава и ново откривеног готског мермерног портала, нико од нас није ни помишљао да је цео простор дворишта између западних страна Радослављеве припрате и Краљеве цркве све до конака и старе трпезарије насут за преко 1,5 m. Нико дотле није дао никакве претпоставке о томе, нити је тај проблем био где у литератури постављен. Терен је био у паду од конака и трпезарије према црквама, а пад терена настављао се и даље, те је то све изгледало сасвим природно. Тај део био је затрављен, као и цело двориште, а између конака обновљеног 1912. године и Краљеве цркве била је граната липа. Интимно сам понекада помишљао да би тај део до Краљеве цркве требало откопати и планирати, јер се вода сливала ка њој.

Између припрате краља Радослава и старе трпезарије налазио се мали дрвени трем, већ дотрајао, али смо га ми радо користили да седимо под њим после рада, а између њега и трпезарије била је омања крушка, која се потпуно осушила. Предложио сам игуману, старешини манастира, да ту крушку одстранимо, јер је сува, и он се са тиме сложио. Приводили смо већ радове крају, јер је била дубока јесен. Остало нам је још неколико дана до затварања градилишта, јер смо се обично враћали у Београд 1. новембра, чим околна брда обеле снегом. Тако, при крају једног радног дана рекох радницима да изваде ту крушку из корена, док сам ја седео под тим тремом и из њега могао да пратим њихов рад.

После неколико удараца крампом радници ми рекоше да су наишли на неку камену плочу. Помислио сам да је то надгробна плоча. Наредио сам да полако разгрђу земљу и изваде дрво. Видео сам да је корен сасвим плитак, због чега се крушка и осушила, јер је ударила у камену плочу. Када су крушку извадили и мало разгрнули земљу видим да се не ради о надгробној плочи, већ о стази која иде према трпезарији. Сутрадан сам наставио са откопавањем стазе и наишао на чела мермерних остатака зидова улазног трема трпезарије, но тада нисам знао шта је то. Једино ми је било јасно да се ради о мермерним зидовима неке грађевине испред трпезарије. Како је до краја радова остало још пар дана наредио сам радницима да све затрпају и екипа се вратила у Београд.

Као и обично, по повратку, увек добро расположен, дочекао ме је директор Суреп и питао има ли шта ново? Одговорих мало у шали

да има нешто веома важно и ново, али да ми прво обећа да ја то на пролеће наставим да радим. „Па, ко ће други ако не ти?“, одговорио је он. Рекох му тада да смо случајно наишли на остатке зидова неке грађевине испред трпезарије, која је била зидана споља мермером. И он је био искрено изненађен и запрепашћен; једва је дочекао пролеће да види шта је то. Ја сам преко зиме преврнуо сву литературу о Студеници да нађем шта би то могло да буде, али нисам нашао ништа. Директор се дао на истраживање турских архивских докумената о Студеници, али ни они нису ништа говорили о некој мермерној грађевини. Једино је студенички бакорез показивао огромну грађевину са мермерним стубовима, за коју нико никада није веровао да је икада постојала, већ да је плод маште вештог бакороресца. А показало се да су ови остаци били оно последње што је од ње остало.

И тако, вађење једне суве крушке у Студеници указало је да је цео терен студеничке порте археолошко налазиште, да га треба тако сматрати и испитивати. Мали радови изведени тада у том правцу су то одмах потврдили: откривени су остаци цркве св. Јована Претече између Краљеве цркве и цркве св. Николе, откривен је стари бунар и пронађено место на коме су закопани последњи остаци фресака XIII века из Радослављеве приправе, избачени из ње као обичан шут.

ДВА СУСРЕТА СА ДРУГОМ МОШОМ ПИЈАДЕ

За конзерваторске радове на споменицима у то време наши највиши државни руководиоци су увек показивали велико интересовање, те су приликом својих путовања свраћали и посећивали и наша градилишта. Док сам радио у цркви Богородице Љевишке и у Студеници радове су обишли многи руководиоци, а међу њима другови Петар Стамболић, Моша Пијаде, Дража Марковић, а неки од њих, као друг Стамболић и више пута. Сусрети са другом Пијаде били су нарочито интересантни, јер је он био по професији нама близак, сликар, те су и дискусије биле стручне.

Друг Моша Пијаде дошао је у Призрен и посетио цркву Богородице Љевишке баш у време када смо открили фреску XIII века Богородицу са Христом хранитељем. Живо заинтересован и импресиониран новим открићем, друг Моша се за све распитивао и интересовао. Напоследку дошли смо и до те нове фреске из XIII века, па сам му ја објаснио зашто смо морали тај пиластер да рушимо и да смо његовим рушењем открили нову фреску. Све је то било под скелама и подупирачима од дрвених гредица и још нисмо ни дискутовали, а камо ли одлучили, шта даље да радимо: да зидамо поново срушени пиластер и тиме зазидамо и фреску, која би и даље била невидљива или да њу претходно скинемо или, најзад, да фреску оставимо видљивом, а да пиластер не зидамо? У том правцу повела се дискусија са другом Пијаде и он најпре рече: „Па шта можете друго? Скините је и пренесите у музеј у Београд.“ Ја одговорих да овде на

овом месту она много објашњава историјат и постанак цркве, док би у музеју она била само један експонат, који не би могао то да тамо каже, што овде може. Друг Пијаде ме онда упита, да ли она може ту да остане с обзиром на срушени стуб? Рекох да је то технички изводљиво и да можемо оптерећење сводова да пребацимо на стуб, да пиластер не зидамо и да фреска остане на месту на коме је и постала, да се види. Онда друг Моша рече: „Урадите како мислите да је најбоље; ја се у Ваш посао не мешам“.

Касније сам много пута размишљао о томе. Као професионалац, сликар, светски човек који је познавао све музеје света, друг Моша је могао и те како ауторитативно да ступи и да се у ово умеша. Али, он то није хтео; препустио је нама, у то време стручњацима почетницима, што он то додуше није знао, да радимо по својој стручној савести. С друге стране много пута био сам у стручним комисијама за спасавање споменика, са много људи, који су се и те како мешали у ове послове, а да нису имали основна потребна знања о ономе, о чему су давали своја мишљења.

Мој други сусрет са њиме био је у Студеници. Тада није дошао сам, већ са својом супругом и другом Кочом Јончићем; било је још неколико пратилаца које нисам познавао. Било је то 1954. године и ми смо тада завршили спасавање кубета Богородичине цркве и њене јужне стране, а радили смо на источној страни, на забату. Та источна страна била је сва у скелама, а баш у то време откопали смо и остатке мермерног трема испред трпезарије. Одмах су ме позвали да дођем и после поздрава, видно импресиониран великим радовима, друг Моша рече: „Па шта радите ово? Ваљда не подижете нову цркву?“ Одговорио сам да не подижемо нову цркву, већ имамо велике тешкоће са конзервацијом ове старе. Затим сам полако изложио све тешке проблеме на које смо наишли у спасавању Студенице и за коју нисмо веровали да је у таквом лошем стању. Но, рекао сам, да имамо и пријатна изненађења, јер смо наишли на остатке монументалног мермерног трема испред трпезарије из Немањиног доба. Како смо долазили од источне стране, ти остаци се још нису видели и друг Пијаде рече: „А откуд знате да је то баш тако?“ „Па, имамо чак и један бакрорез на коме је приказана та грађевина“, одговорих, а техничару Ивану Путићу дошапнух да брже донесе отисак бакрореза пред трпезарију. У том стигосмо и до ње, а друг Пијаде окрећући се својој супрузи рече: „Ма, пази, Лепа, овај човек има право. Овде има нешто.“ Ја се нашалих и одговорих: „Имам ја увек право.“ Пред нама су били не само остаци мермерног сокла, већ и сви мермерни фрагменти камене пластике и поломљених стубова.

После тога друг Пијаде са супругом и пратњом је пошао изласку и хтеде да се после фотографисања са нама опрости, али игуман Платон Милојевић ми дошапну да би било ред да их позовемо на чашу ракије и мало манастирског меда. Рекох игуману да он то треба да уради, али он препусти то мени. Друг Пијаде и цела пратња врло радо прихватише позив и ми одосмо на спрат затвореног трема конака кнеза Милоша

и седосмо за столове. Очекујући послужење и после уз чашу ракије ја испричах другу Моши да ми сада радимо најпречу конструктивну санацију објеката, а о другим проблемима не можемо ни да мислимо. Испричах му тада да је пре неколико дана дошла група наших и страних дипломата на излет, њих четрдесет, желећи да овде остану на ручку, проведу дан и да ноће, а Студеница нема ниједну опремљену собу, ни тањире, ни кашике, ни виљушке, осим дрвених, које игуман даје о ручку када ја моба, и земљаних тањира. А о жалосном стању санитарии и да не говорим. На све стране по конацима пацови коло воде. Причам још да је пре извесног времена дошао амбасадор једне стране земље са супругом и желео да остане петнаест дана. Знајући стање Студенице узалуд смо га одвраћали да се неће осећати угодно због наших радова и прашине која се диже: он је и у тим околностима остао!

После мога излагања друг Моша ме запита да ли сам завршио? Када му рекох да јесам, он ми одговори: „Е, сада ћу ја Вама нешто да испричам“, и исприча следеће: „После наше изложбе средњовековне уметности у Паризу један амбасадор са супругом, желео је да обиђе Дечане. Затне човек својим колима чак из Београда и стигне за један дан, увече, у Дечане. Уморан, затражи собу и упита за клозет и купатило. Купатила, разуме се и нема. Када је његова супруга видела клозет, запрепастила се и рекла му: „Па зар си ме овде довео?“. Сместа су сели у кола и не видећи ништа друго од Дечана вратили се у Београд. На жалост све се то после претпричавало у дипломатском кору.“

Ја после овог излагања друга Пијаде рекох да нисам знао да му је стање наших споменика тако добро познато, па према томе ми стручњаци можемо све то да средимо, само да они, надлежни, нађу довољно средстава. Друг Пијаде на разстанку рече да ће учинити све што до њега стоји да нам у нашем послу помогне. То је био мој и последњи сусрет са њиме.

КО ЈЕ ЧУВАО МИРОСЛАВЉЕВО ЈЕВАНЂЕЉЕ ЗА ВРЕМЕ II СВЕТСКОГ РАТА?

Радећи у Студеници дуже времена и видећи колико је она била неистражена интересовао сам се да ли осим предмета који су се чували у ризници, тада у јужној капели приправе краља Радослава, постоји можда и каква друга архива, а нарочито да ли можда има каквих старих планова грађевина. Једног дана запитах о томе старешину манастира тадањег игумана Платона Милојевића и он ми одговори да нема ништа, али ће погледати у канцеларији манастирској. И заиста донесе ми једног дана једну фасциклу и рече: „Ево, погледајте овде. Ово сам ја донео са собом још из времена када сам био старешина у Рачи код Бајине Баште. Ту има некаквих планова.“ То рече и оде, а ја узех фасциклу да видим шта је у њој.

Био сам врло пријатно изненађен када сам у њој нашао копије планова за рестаурацију цркве манастира Руденице, за коју је пројект израдио професор Ђурђе Бошковић. Осим ових планова нађох такође и већи број фотографија, углавном декоративне пластике Руденице, као и њених општих изгледа тадањег стања пре радова, док је била у рушевинама и са порушеним заштитним крововима. Но, у тој фасцикли нађох још нешто. На четврт табака писаће хартије са печатом Народне библиотеке у Београду директор или управник потврђује игуману Платону Милојевићу, старешини манастира Раче, пријем Мирослављевог јеванђеља и захваљује му на преданом чувању за време рата.

Био сам необично изненађен тиме, јер иако сам био веома добар пријатељ са игуманом Платоном, он ми то никада ниједном речи није споменуо. Одем до њега и кажем му, да су у фасцикли планови о рестаурацији цркве манастира Руденице и питам га у каквој је вези био он са том рестаурацијом? Он ми одговори да се он о томе старао. А онда му рекох: „Па, оче игумане, Ви ми никада не рекосте да сте Ви чували Мирослављево јеванђеље за време рата?“ Он запита откуд ја то знам, а ја му рекох да сам прочитао потврду Народне библиотеке и њену захвалност и да је и та потврда у фасцикли заједно са плановима. „Па, зар је ту?“, рече он. „А ја је толико времена тражим.“ А затим ми исприча све догађаје у вези са тиме. Уочи самога рата дошао је у Рачу један официр са једном лименом кутијом у коју је било стављено Мирослављево јеванђеље и предао му на чување. „Ја се мислим како да га чувам и одлучим да га закопам у олтару, јер је то најсигурније место, у које не сме нико да улази осим нас који служимо. Једне ноћи тако и урадим, сам, без ичије помоћи. Али један од калуђера видео је да је тај официр дошао и да ми је нешто предао, па ме је пратио шта радим и видео је да сам те ноћи био у цркви сам, нешто дуже. Он није знао шта је овај донео, па је мислио да су дукати. И због тога неколико пута сам хтео да изгубим главу. То се прочуло од тог калуђера, па су долазили и четници, и партизани и претили ми чак и смрћу да признам шта је то и да им предам. Ја сам им одговарао: „Браћо, можете ме убити, али на правди бога. Ја да вам то одам не могу. Само знајте да паре нису и да за вас то нема никакву вредност“. Коначно, одмах после ослобођења, мада је рат још трајао, дошли су партизански официри и поново су ме питали шта сам то примио и крио? Онда сам одговорио: „Сада могу да вам то предам. То је Мирослављево јеванђеље. Предао сам им и тражио сам потврду.“ „Па, добро, оче игумане, добисте ли бар какву награду? Ја бих тражио у најмању руку за овако што да будем народни посланик“, нашалих се ја. „Хвала богу да ми због њега није отишла глава; то ми је највећа награда“, одговори он.

Доцније, у Београду, у више махова, у нашим стручним круговима причало се, да је Мирослављево јеванђеље за све време рата било у трезорици Народне банке. Међутим њега су партизански официри по преузимању од игумана Платона однели у Народну банку, а одатле

га је, вероватно, преузела Народна библиотека, да би га предала Народном музеју, где се и данас налази⁴.

Ипак, осим обичне потврде и захвалности игуману Платону Милојевићу, који је још жив и у пензији, свакако треба одати признање и на други начин.

КУДА ИДЕШ ПРИЈАТЕЉУ?

За време извођења конзерваторских радова у Студеници, у време када се није радило, недељом и празником, обично сам вршио рекогносцирање околине. А студеничка околина је препуна старина. Ту су у непосредној близини Долац, Палеж, Врх, Милићи, доња и горња испосница, звана „Каца“, затим цркве у Савову и мало даље у Придворици, Сретење код Ушћа, Стара и Нова Павлица, Брвеник, Шумник итд. Скоро свако село има по неку стару цркву на гробљу, затим стара и запустела гробља, грчка или латинска, како их зову. Тек када човек пешке све то прође и види својим очима, сагледа сву ту богату прошлост и културну баштину. Понекада, у сезони, пропешачио бих и по више стотина километара.

Но та студеничка околина није била богата само материјалном заоставштином; у њој на сваком кораку човек осећа још тај средњи век чак Немањиних времена. Већ сами називи села: Савово, Ђаково, Придворица, везани су и легендама за личност св. Саве или неког придворног великаша Немањиног. Врло често име у томе крају је Симион, које носе старији људи, а и данас га дају деци. Такође нису ретка и светитељска имена. Наш путар који је стално оправљао пут од манастира до Ушћа звао се Ананије.

Одржавање сабора о манастирској слави је увек прави догађај за читаву околину. По цео дан и целу ноћ се пешачи, да би се из далеких планинских крајева дошло на сабор. А свечаност почиње тек по подне и траје целу ноћ, да би се у зору завршила. Игранка у порти цркве не престаје, а сутрадан трава је тако угажена, да јој је потребна добра киша, да би се после месец дана повратила. Вриска момака и девојака траје целу ноћ и то весеље треба стварно доживети.

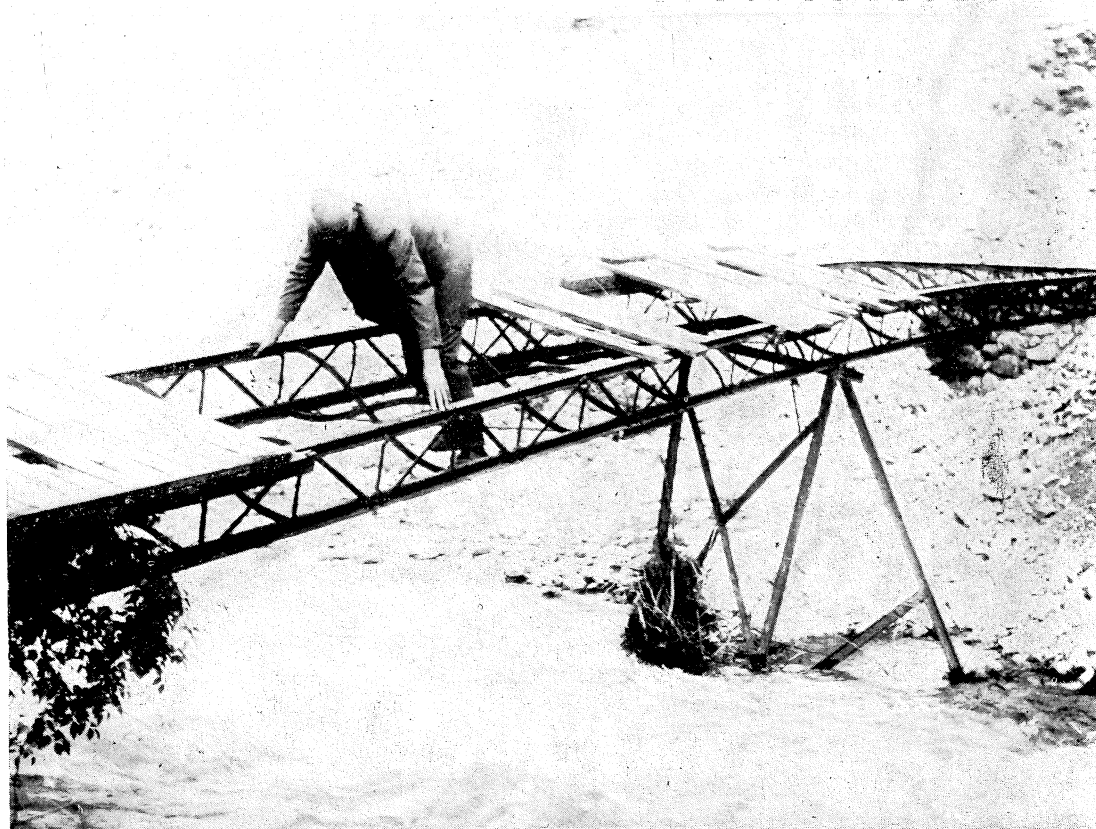
⁴ Детаљније о томе налази се у монографији: Рача украј Дрине од С. Живојиновића, Београд 1974, а о томе писала је и „Политика“ у броју од 28. септембра 1970. год. Према чланку публикованом у „Политици“ игуман Платон Милојевић је још за време рата, концем 1943. или почетком 1944. год., и он се сам не сећа тачно, уплашивши се, да ће јеванђеље бити упропашћено, нашао пута и начина да га врати у Београд преко потпуковника Јараковића, који му је јеванђеље и предао. Тек после рата добио је њу потврду и захвалницу од ондашњег управника Народне библиотеке др Душана Милачића. Отуда и потичу све забуне око тога да је јеванђеље било за све време рата у трезорима Народне банке.

Селјак, домаћин, долази на сабор са свом чељади: својом домаћицом, синовима, кћерима, унуцима, снахама. Обучени у празничко сукнено рухо, дотерани, са собом носе корпе пуне јела, које је прекривено белим, чистим и везеним марамама. Прве године нашега рада, не знајући за ситуацију у манастиру када је сабор, наређујем, као и обично, шта ће се сутра радити, јер је за нас то био радни дан. Радници, сељаци из околине, чуде се и кажу: „Па, друже, сутра је сабор; неће моћи да се ради, јер ту дође по хиљаду и више људи.“ Нисам их послушао, али када је та маса света почела да долази, морао сам да прекинем рад и да их распустим.

Једном приликом сретох стаситог селјака далеко изван манастира и почех разговор са њиме. Упитао сам га: „Куда идеш, пријатељу?“ „Идем у град“, одговори он наглашавајући нарочито ону: „у град“. Помислих да ће у Рашку или Краљево, па рекох: „Где, у Краљево?“ „Ма, не, брате идем у Студеницу“, одговори он стављајући нагласак на слог „ни“ из Студенице. Био сам изненађен тиме да у њему Студеница још живи као „град“, некадање утврђење. За њега није Краљево град, то је варош, а град је Студеница, као и Смедеревски град у натпису Деспота Ђурђа.

Исто тако док сам радио на рестаурацији Жиче једног дана видех једну стару монахињу, која је била селјанка из околине, да се враћа однекуда. Запитах је где је била, а она одговори: „У Карановцу, синко“. Краљево за њу још није променило име, иако је од Карановца постало најпре Краљево, па Ранковићево, па опет Краљево; бака је и даље ишла: у Карановац!

Те средњовековне традиције још живе у народу и њих сам запазио касније, када сам радио и на другим споменицима. Нарочито је био интересантан случај са манастиром св. Арханђела код Призрена. Не знајући и не водећи рачуна о томе, да ли се и када одржава какав сабор око последњих остатака задужбине цара Душана, рекох једног дана радницима да ћемо сутра наставити посао. „А, сутра од посла нема ништа“, одговорише они. „Сутра је млади св. Арханђео и овде је сабор. Рано, док је још мрак, пред саму зору, овде свет долази на богослужење, које се завршава у свитање, а после је теферич и игранка. И, ако хоћете да знате ко су прави Срби, „старинци“, то можете само сутра да видите“, рекоше ми. Поучен искуством из Студенице, овога пута сам послушао раднике, али нисам хтео да пропустим прилику да ово видим. Сутрадан, пред зору, већ сам био на градилишту. Идући од Призрена уз Бистрицу, ка св. Арханђелима, сретао сам велики број Призренаца или боље рећи Призренки, јер је њих било много више, које су се упутиле ка св. Арханђелима као и ја. Биле су у својим живописним шареним хаљинама, са шалварима и богато тканим прегачама; у белим и прозирним кошуљама од финог призренског ткања, очешљане по својој традиционалној „моди“, по чему се могло одмах видети да ли је то девојка, удата жена или пак удовица. Сва та маса дошла је ту, код остатака олтарског простора, припаљивала во-

12 Тешкоће које носи са собом конзерваторски позив: писац чланка прелази набујалу Бистрицу код Св. Арханђела (Призрен) преко крајње несигурног и дотрајалог моста.

штанице, које су се светлукале тајанствено у ономе сумраку, док је трајало богослужење, а са изласком сунца из призренске клисуре завршавало се и богослужење.

Питао сам после зашто се тај обичај одржава у зору, па ми рекоше да за време Турака није смело да се богослужење одржава по дану. Међутим, то је можда био један разлог, али боравећи касније више пута у Хиландару видео сам да у њему богослужења почињу ноћу, а завршавају се у зору.

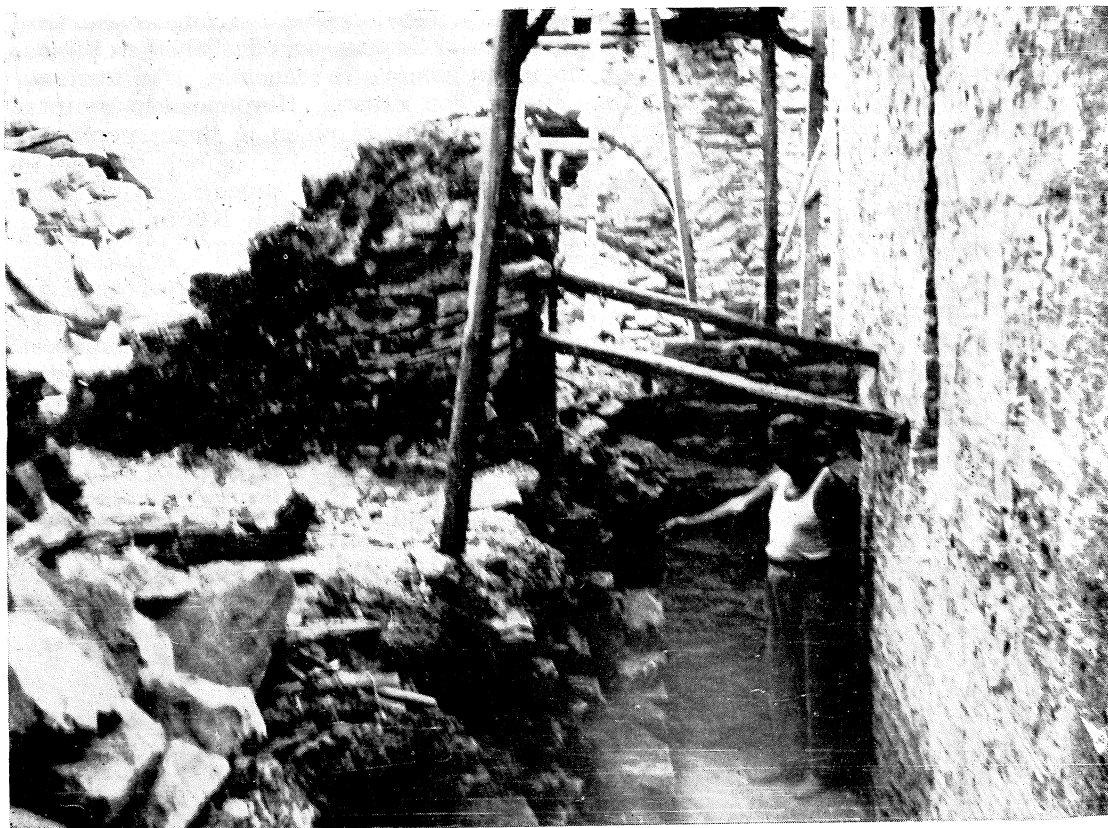
Радећи после на својој студији о архитектури манастира св. Арханђела видео сам, да је манастир имао права да убира царине са два годишња трга у Призрену, а један од њих одржавао се о празнику летњег св. Арханђела, или како се он назива „млади“.

ДОГАЂАЈ ПРИ ОТКРИВАЊУ ФРЕСАКА XIII ВЕКА У ХИЛАНДАРСКОМ СКИТУ СВ. ТРОЈИЦЕ НА СПАСОВОЈ ВОДИ

Када су 1961. године започети радови на цркви св. Тројице на Спасовој Води, коју је сазидао старац Никанор 1671. године у близини Хиландара, нико није ни помислио да ће се ту открити фреске XIII века у остацима апсиде неког параклиса. Наш задатак био је да се северни зид тог параклиса, који је био раздробљен у великој мери, консолидује, јер је претила опасност да се његовим рушењем сруши и кубе, а параклис је имао одлично очувани живопис из 1671. године, чак и на угроженом зиду. Када сам са закашњењем од два дана стигао из Солуна, на хиландарском пристаништу дочекали су ме чланови стручне екипе другови В. Мађарић, М. Вуњак и А. Томашевић. Покојни Аца Томашевић — сликар конзерватор рече ми, да нас чека тежак посао, јер ћемо радити изван Хиландара на једној цркви. Рекао је још, да

13. Црква Св. Тројице на Спасовој Води у Светој Гори пред сам почетак радова 1961. године

14 Крста Авакумовић показује место испод степеница на скиту Св. Тројице на Спасовој Води у Светој Гори, где су пронађени остаци олтарског простора са фрескама 1961. године

су је они већ обишли, да су је видели да је у распадању и да се све фреске морају да скидају, јер ће се црква срушити. Одговорих Аци да док не видим грађевину не могу ништа рећи. Сутрадан одмах сам обишао скит св. Тројице, који је био пуст већ око четири деценије (последњи у њему били су неки монаси Руси). Прегледао сам цркву — задужбину старца Никанора и затим на заједничком састанку екипе изложио своје мишљење, да зидове цркве могу да консолидујем без опасности по живопис, а да ће се само један део зида морати, да демонтира заједно са фрескама и после консолидације, да се врати на своје место. Скидање фресака, како је Аца сматрао да треба извести, није било потребно. Мој предлог био је усвојен и ми смо почели са радом.

Главни узрочник оштећењима целог објекта, а нарочито северног зида, била је вода, која се сливала са северне стране. Са те стране подрумски зид цркве био је затрпан, а изнад њега сазидано степениште

којим се пело у келију, која је била изнад подрума, а испод цркве. Степеници су били већ у дерутном стању. Заједно са обезбеђењем зидова наредио сам да се објект потпуно откопа са северне и са западне стране у циљу постављања дренажног канала. Истовремено рушили смо и степенице. Код рушења степеница откривен је један мермерни фрагмент са пластиком XII или XIII столећа. Он је већ указао на могућност постојања старијих остатака, те сам наредио да се даље обазривије ради. Од наших људи били су мајстори Крста Авакумовић и Борисав Дичевић, а обични радници били су Грци.

Тог дана када су мајстори са радницима наишли на остатке рувевина био сам послом у Хиландару. Хитно су ме позвали да дођем због тог налаза, јер су прекинули рад. Када сам дошао, оставио сам само мајстор Крсту да пажљиво ради са још једним радником, јер још нисмо знали о чему се ради. Коначно откривен је последњи остатак једног параклиса, источни зид са малом апсидом, која није била пот-

15 Проигуман манастира Хиландара покојни отац Сава испред олтарске нише са фрескама из XIII века на Спасовој Води, који је испричао легенду о постојању тог олтара

пуно сачувана и делом проскомидије. Видео сам да су фреске XIII века и да је скит био изграђен још у XIII веку, али да је порушен. Осим мера заштите даља истраживања била су немогућа, јер нам је време било ограничено.

О овом врло значајном налазу известио сам одмах управу манастира Хиландара и професора Стилианоса Пелеканидеса, тадањег надлежног ефора у Солуну. Управа манастира одредила је званичну комисију, коју су сачињавали: отац Сава, отац Никанор и отац Мојсије, сви „манастирски старци“. Комисија је дошла на Спасову Воду, видела фреске и том приликом предао сам јој земљани глеђосани путир нађен у апсиди са фрескама. Сви су били импресионирани налазом, а покојни отац Сава смиреним гласом на начин како је увек говорио, рече: „О! О! Ето, после толико година обистини се предање и Вама, господине Ненадовићу, би суђено да га потврдите.“ Изненадио сам се и запитао оца Саву, какво је то било предање? Он ми тада рече, да се одувек говорило, да се на томе месту налази олтар и да се преко њега не сме да иде. Док су били последњи монаси, Руси, постојала је и мала ограда, којом је место било ограђено и обележено, али да је она иструлила и нестала.

И ето, још једном потврдило се, да су предања и традиције у Светој Гори прилично поуздан путоказ, који се не сме занемаривати у истраживањима.

КАТАСТРОФАЛНА ПУТОВАЊА ПО СВЕТОЈ ГОРИ

Чувена скица Viollet-le-Duc-a: Инспекција историјских споменика, која представља шћућурене инспекторе у чезама, које у галопу вози кочијаш јашући на коњу, са бичем у руци, док киша немилосрдно шиба, изгледа остаће симбол тешкоћа свих конзерватора свих времена, када раде у беспућима. Млади конзерватори данашњице, који се тешко решавају да без аутомобила скрену са асфалтних путева не носе у себи оно што стари и разорени, уз то и напуштени, споменици траже од њих: преданост, љубав и крајње самопожртвовање.

А Света Гора је једно такво подручје. Она је беспутна и до скоро кроз њу ишло се само пешке или мазгама, а око ње са малим баркама. Барке су сада постале веће; има гдегде и пут којим пролазе аутобуси, чак и са одређеним возним редом, као што је онај: Дафни-Кареја-Ивир. Гдегде иду и теренска возила, ципови и трактори. Помало и Света Гора се моторизује и вековну тишину почињу да нарушавају експлозије савремених мотора. Али пешачења и путовања мазгама остају и данас врло актуелна. Када је лепо време у Светој Гори је све лепо, али када је бура, киша, а може и снег зими да пада, најбоље је седети у манастиру и нигде не ићи. Но, дешава се да вас невреме изненади и затекне на путу; тада је опасно. Никада нећу заборавити таква два путовања, када сам био у највећој животној опасности.

Био је јануар месец 1961. године. У Хиландару било је свеже, ни топло, ни много хладно. Снега нема. Већ више дана планирали смо да идемо за Уранополис у циљу набавке ћилимова, који би се користили као простирке у цркви краља Милутина, преко мозаик пода: с једне стране, да се мозаик под не руинира, а с друге топлије је зими онима, који дуго стоје у цркви.

Једног лепог сунчаног јутра ја, мој помоћник архитект Јаков Ненадовић, тада још студент архитектуре, проигуман Мојсије и један Грк — мазгар кретосмо за Уранополис мазгама. Дан сунчан, свеж; ваздух чист, а предели изванредни. Било је то право уживање и нико није слутио шта нас чека. Али, када се попесмо на око 300 m висине, уђосмо у зону снега. Било га је најпре само по увалама, а после све више, покрио је сву земљу. Стазе се више не виде. Пењемо се стално, а снег све дебљи. Путујемо већ више од шест сати, а село се не по- маља. Зађосмо у право беспуће. Сунца одавно нема. Мазге упадају до трбуха у снег, посрћу и једва извлаче ноге. Сада поче и снег да пада: најпре помало, а затим да веје. Поче да се смржава. Забринут, питам оца Мојсија где је Уранополис и јесмо ли близу? Он нешто нервозно мрмља; видим да је љут. Коначно признаде ми, да је наш водич — мазгар залутао, изгубио пут и уместо да смо већ у Уранополису, ми смо зашли у беспућа планине Велике Вигле. Ех, помислио сам: сада смо готови! Снег ће нас овде завејати, а шакали у даљини већ кевћу! Скоро да ме ухвати паника. Окретох се оцу Мојсију и запитах га, зна ли он уопште у коме је правцу Уранополис? Он ми показа руком. Ја му онда рекох: „Оче Мојсије, ја сада преузимам команду!“ Он се за- чуди, а ја продужих: „Само ме слушајте и ништа не брините“. Прво сам наредио да сви сјашу и да сваки своју мазгу поведе, јер ћемо се овако јашући или суновратити у какву провалију или ћемо се по- смрзавати и укочити од хладноће. Учинисмо сви тако, а затим им рекох: „Хватајте само гребене, да изађемо горе.“ Док смо раније јахали мазге, снег нам је помало упадао у ципеле и ми смо га изба- цивали. Сада смо га газили до појаса, имали смо га у ципелама „до миле воље“. После једног часа пешачења, већ измрзли, изморени, по вејавици, изађосмо на сам гребен Велике Вигле. Далеко, у даљини видесмо светлуцање кућа. То је био Уранополис, циљ нашег пута. Сви одахнуше, али до њега је још далеко. Идемо сада низбрдо, ван свих стаза, али било је ипак лакше од пењања. Када смо се спустили једно 300 m ниже уђосмо у зону отапања снега. Сада тек насташе невоље: усред зиме, јануара месеца, били смо влажни до појаса, као да смо у води били! Са последњим атомима снаге, свесни да ако не стигнемо, да ће нас наћи мртве, стигосмо у Уранополис око 10 часова ноћу. А у Уранополису све суво; снега нема!

Отац Мојсије одведе нас код неких љубазних Грка, његових пријатеља, који су већ увелико спавали, па их пробудисмо. Седимо мокри, а они почели неку дугу причу старих успомена. Замолим оца Мојсија да идемо што пре у неку кафану, топлу просторију, јер ћемо сви добити овако мокри запаљење плућа, а он се устручава да не би увредио домаћине. Чу се већ у Уранополису да су дошли неки странци.

промрзли и ми одосмо код једног кафеџије, који нас смести у своју кухињу, коју одмах загреја. Дође и милиџија, један стасити Грк. Ја одмах затражих пола литра узо (ракије мастике) и наручих да се нешто спреми за јело, ако може. Кафеџија донесе један свињски бутитић и пита ме колико да одсече? Рекох да све исече на парчад и што пре испржи, што је њега формално запрестаило, јер је у Грчкој месо скупо. Замолих за то време док се спрема, ако може, да нам купи чарапе и доњи веш, да се одмах пресвучемо. Била је то прилика и да се нешто прода и заради. Док смо пили узо растрчаше се, донесоше чарапе, гаће, кошуље. Ми се пресвукосмо, а и месо је било већ на столу. Затражих литар риџине; то је обично бело народно вино, које се конзервира боровом смолом, те има врло пријатан мирис и здраво је. Замолио сам да нам се придружи и домаћин, а исто тако и милиџионер, који је и онако припадао туристичкој полиџији, која се увек нађе туристима на невољи. И тако уз добро јело, осушени, у топлој кухињици, уз риџину, остасмо све до једног часа после поноћи. И када сам хтео све то да платим милиџионер није хтео ни да чује да ја платим вино. Не, он части вино! Тако се наша одисеја преко Велике Вигле срећно завршила са једном лепом успоменом која се не заборавља. Сутра, по дивном дану, као да није било ништа, пребацисмо се мазгама до Јерисоса и вратисмо бродом назад.

Те зиме, у то исто време, слично су прошла и четири млада Немца, који су се промрзли једва домогли Хиландара, а једног су морали да донесу. После њих слично је прошао и др Гојко Суботић, који, жељан науке, није знао да зими, у Светој Гори, треба понети и зимски капут.

Друго тешко путовање било је по мору. Морао сам неким хитним послом да идем за Атину. Но тога дана када сам требао да кренем била је бура. Редовни чамац није ишао. Појавио се неки мали у хиландарском пристаништу, кога је манастир позвао. Испратио ме је покојни отац Сава и сећам се, дуго је гледао за мном, док сам се ја љуљао у тој ораховој љусци. Чамац је био обичан, отворен, само са мотором. Море се са њиме играло и таласи су га бацали. Некако стигосмо до Арапинове главе, где је море и при мирном времену немивно, а сада је беснело. Мој „капетан“ — Грк уплашио се да ћемо се подавити и када је видео у близини један брод, почео је да даје знаке да приђе и да тражи помоћ. Брод приђе, али неће да ме прими, јер овај није имао права да превози путнике, те није хтео да дође у неку одговорност. На једвите јаде пристадоше, шчепаше ме две људине и као врећу убаџише у брод, те сретно стигох у Јерисос.

Када сам се вратио, пожалих се оцу Сави, како сам хтео да се утопим, а он одговори: „Гледам ја Вас, господине Ненадовићу, како улазите у чамац, па се мислим: Боже мој, ја мислио да је паметан човек, а он . . .“ и не доврши мисао. А ја на то одговорих: „А, ја опет, оче Саво, мислим да нема опасности, када Ви дозвољавате да идем, јер ви познајете локалне прилике.“

НЕВОЉЕ СА ЗМИЈАМА И СЛЕПИМ МИШЕВИМА У СПОМЕНИЦИМА КУЛТУРЕ

Стари споменици архитектуре, нарочито који су у рушевинама, као што су градови и сви они које су људи одавно напустили, примили су као своје становнике змије и следе мишеве. Па и онда, када још има и људи, могу се често срести змије, а слепи мишеви живе заједно са људима. Много пута, када су ми пријатељи хтели да одаду неко признање за мој рад на старим споменицима, имао сам обичај да кажем: „Ама није то био никакав рад; ја сам само чистио столетно ђубре из њих.“ Било је у томе и доста истине.

Већ код рада на првом споменику 1947. године — градачкој цркви — препала ме је једна шарка, која се сакрила једног жарког летњег дана у хладовину једне чесме, са које смо узимали воду за пиће. Исто тако у време чишћења Смедеревског града од рушевина које су настале као последица експлозије 1941. године и бомбардовања било је више сусрета са змијама, углавном смуковима. Једном приликом седео сам на гомили камења, које смо искубицирали, када осетих инстинктивно да се нешто позади мене креће. Окретох се и скочих као муњом ошинут: један огроман стари смук лено се вукао кроз гомилу камења тако да му се тело само на неким местима видело како клизи. Други пут пео сам се на зид Малог града Деспотове дворане и таман сам пружио руку да се прихватим за један камен, када се једна шарка муњевито окрете и заби своје зубе у једног пољског миша кога је врбала. Ту у Смедреву у току радова убили смо још неколико смукова.

Једнога дана у Студеници, после рада, одох у собу свога пословође мајстор Боре. Видим он тера нешто са прозора. Питам га шта ради, а он, полако, не одговарајући, и даље тера нешто, као какво маче. Тихо говори: „Хајде, хајде, иди.“ Тек када је отерао змију, која му је била на прозору и сунчала се, он рече: „Ништа, ништа; враг је то.“ И после, када смо заједно били на другим радовима, он није никада друкче називао змију, него враг. То је било неко његово веровање и није хтео ни да је убије.

Једном приликом када смо били заједно у Хиландару, враћао сам се са пута из Атине и чланови екипе дочекаше ме на арсени (пристаништу). По повратку у манастир они свратише са мном до чесме „агиазме“, која се налази у близини пирга краља Милутина. Хтели су нешто да ми покажу, али нису хтели да ми кажу шта је то, већ хоће да ме изненаде. И стварно изненадили су ме и уплашили. У близини чесме лежала је на стази огромна убијена змија, дебела као рука и дуга два метра. „Ето, то је изненађење; јуче смо је убили“ и испричаху ми како су се препали када су се са њом срели на стази. Сутрадан, када смо туда прошли идући на обалу мора да се окупамо, змије више није било. Остало је нешто мало од ње, јер су је преко ноћи појели шакали.

У Хиландару срео сам се са змијама више пута, јер их има доста. Једном приликом обилазећи стару хиландарску воденицу један

велики смук лењо се вукао поред дрвеног стуба капије, а ја када сам га опазио, толико сам се уплашио, да сам изустио неки неартикулисани глас, који је уплашио и проф. Милорада Димитријевића, који је био нешто даље од воденице, на путу. Обилазећи опет једном скит св. Тројице на Спасовој Води једна шарка ми је прошла испод самог стопала и опазио сам је у последњем тренутку, те је нисам гзгаио, што би било врло опасно по мене да се догодило. Змија обично човека не уједе све дотле док и сама није нечим изазвана или повређена.

Сећам се још једног сусрета са змијом. Било је то у цркви манастира Матејче у Скопској Црној Гори. Црква је била пушта; никога у њој, као ни у манастирским зградама. После обиласка цркве споља ушао сам унутра и дивио се монументалности унутрашњег простора и дивним фрескама. Уморан, седох на један велики камен у цркви, остатак неког постоља, да се одморим. После краћег времена учини ми се да се нешто креће. Скочио сам; окретох се и видим огромну змију како излази испод камена.

Слепи мишеви су врло непријатни, јер када се намноже, остављају велике количине измета, те се осећа врло тежак задах. Користе она места у која могу да се увуку, да преко дана дремају и да их нико не узнемирава. То су обично шупљине и поткровља. Колико слепи мишеви могу да загаде једно место за релативно кратко време је просто невероватно.

Када смо радили у цркви манастира Манасије осећали смо извештан непријатан задах, али нисмо никако знали од куда долази. Калужерице које су биле у манастиру жалиле су се да тај смрад осећају већ годинама и било им је јако непријатно, што је то баш у цркви. Док смо радили на крововима наоса цркве нисмо ништа нарочито открили, али када смо скинули кровни покривач од лима са нартекса и отковали неколико дасака имали смо шта да видимо: слепи мишеви су својим изметом који је црн и у облику пшеничног зрна, испунили сав простор између сводова припрате и косих кровних површина. За њих је остало још само мало места испод слемењача, о које су висили прави гроздови и у летње жарке дане само су им дахтале отворене ружичасте њушкице. Испод кровова те припрате очишћено је преко 10 кубних метара мишјег измета. Због тешког смрада и нагризајуће прашине радници су одбили најпре да раде, па смо морали да употребљавамо повезе газе преко уста и носа као заштиту, а на рукама рукавице.

О сличној појави причао ми је и проф. Ђ. Бошковић да се догодила у Пећкој Патријаршији и да је и он приликом рестаурације Пећке Патријаршије испод кровова припрате очистио огромне количине измета слепих мишева.

У Студеници није их било много; доста их је било у шупљинама и пукотинама припрате краља Радослава, али их је зато била препуна кула.

Борба против слепих мишева је једноставна: треба затворити све шупљине у које они могу да уђу и не дозволити да се створе места у којима они могу да живе неометани. У колико има промаје у шупљини-

нама, они их избегавају. На жалост, многи наши споменици још увек су далеко од тих могућности, да се ово зло може потпуно да одстрани.

Најзад овде треба споменути још неке врло непријатне становнике старих споменика. То су нарочито пацови. Они настањују напуштене конаке и има их врло много по подрумима, таванима и међутаванским конструкцијама. У Студеници у старим конацима било их је толико, да су ноћу приређивали праве оргије на таванима.

Дешава се да понекада врло велике осињаке стварају разни инсекти, на првом месту осе, а затим и стршљени. Њих је такође било врло много у Студеници. Осињаци се стварају више споља, по зидовима у угловима испод стреја. Њихово уклањање захтева нарочиту опрезност, ако су још живи, а не изумрли.

ЗАВОДУ „ЗА ПРОЧИШЋАВАЊЕ КУЛТУРЕ“

Стрпљиви истраживач прилика и околности под којима се развијала служба заштите споменика културе у Србији, стања духовна и схватања појединаца или неких званичних органа, можда ће још наићи у архиви на неке занимљиве предлоге који добро илуструју те околности. Можда у тој заводској архиви још постоји предлог једног општинског „оца“ из Смедерева, да се Смедервски град поруши и да се од његовог камена зидају раднички станови. Срећом, било је и паметнијих и практичнијих људи од њега, који су у време рашчишћавања Смедеревског града од брда шута, камена и огромних масивних громада, које су летеле у ваздух 1941. године приликом експлозије муниције, гледали наш рад и тешкоће са којима смо се борили, да разбијемо те громаде. Лакше је било пећи опеку за радничке станове, и много јефтиније, него добити камен на овакав начин. А да не говорим о другим опасностима које су вребале оне који су то радили, а које су потицале од расуте и затрпане муниције — бомби и граната свих врста. Када смо булдозерима затрпавали огроман кратер настао том експлозијом, радника на булдозеру смо животно осигурали, а на моје очи, док је гурао шут и камен пред собом, топовске гранате ваљале су се као прасад! Понуде добронамерника да се на рашчишћавању Смедеревског града организују радне акције школске омладине морали смо да одбијемо из опрезности да не дође до несрећних случајева и да тражимо интервенцију војске, која је у три маха својим средствима рашчишћавала терен Смедеревског града од муниције.

Можда се у тој архиви налази и занимљив захтев управе манастира Дечана да се пошаље мајстор из Београда да јој поправи браву на улазној дворишној капији, јер се покварила, па манастир не може да затвори двориште. Нли такође још један предлог исте управе, да Завод пошаље димничара из Београда да очисти димњаке у конаку јужно од цркве, јер управа скида одговорност, ако конак изгори, као што је изгорела и стара трпезарија. А тих година је заиста доста изгорело: стара трпезарија и део конака у Дечанима, стари конак у комплексу Пећке Патријаршије. Узроци том били су неки добро замиш-

љени, али лоше спроведени, потези службе заштите, који су нас доста коштали. С једне стране стајало је према нама и нашем раду неповерење и подозривост, а с друге стране могуће последице туђе лежерности и небриге пребациване су на службу заштите. Сарадња, пуна и искрена, доста се споро успостављала.

Изванредни крајеви у којима се налазе наши манастири с једне стране и могућности смештаја у њиховим конацима с друге стране, навели су нас на идеју да се у тим конацима организују децја летовалишта. У то време таква идеја била је поготово примамљива због тога што стварних децјих летовалишта није било; није било ни хотела, а реализација овакве идеје била је чак и финансијски повољна. Али и овде је организација потпуно подбацила! Нити су деца имала довољно неговатеља и учитеља, нити су она сама била довољно дисциплинована и васпитана. Уз то ни претходне неопходне радње на уређењу тих конака нису изведене. Око наших споменика настала су фудбалска игралишта, а шта је најгоре, чак неки основни услови санитарација, стварање клозета за велики број деце, нису били решени. Дошло је до масовног загађивања, а због тога, што димњаци нису контролисани, дошло је до пожара у дечанској трпезарији. Срећна је околност да при томе пожару није страдало ниједно дете, јер је пожар био избио јануара месеца. После тога морали смо енергичним мерама да идемо назад и да укидамо таква одмаралишта. Разуме се са развојем данашњег савременог и модерног туризма овакве идеје су данас сасвим застареле.

Један од наших неуспелих потеза био је постављање званичних чувара главнијих споменика културе: Студенице, Дечана, Пећке Патријаршије, Грачанице. Замисао је опет била врло добра, али људи за тај посао нису били добро изабрани. Већином су то били млађи учитељи, који су у томе послу видели извор повећања својих прихода или да се потпуно ослободе свог главног позива — разреда и рада са децом, што је свакако било теже. Ми смо у то доба замишљали да они, као савремени школовани људи, преузму дужност културног вођења споменика, да дају стручна објашњења туристима и да ауторитативно могу да иступају код месних и локалних власти у погледу потреба интервенција на споменицима. Ми смо у то време још водили борбу да из свих манастирских дворишта иселимо економије, стаје са стоком, јер су око споменика јуриле свиње, краве, овце и коњи.

А шта се догодило?

Када сам дошао да прегледам студеничко кубе, видим једног младог човека како игра фусбал, а по белим мермерним зидовима Богородичине цркве све отисци прљаве, блатњаве лопте, како је ударала. Нервиран тиме јавим се игуману и кажем му: „Побогу, оче игумане, па зашто то дозвољавате?“ „То је ваш чувар“, мирно ми он одговори. Прво сам изгрдио овог чувара, а по повратку у Београд одмах му је отказана служба. После сам видео да се он врло добро снашао, јер је имао још неколико узредних извора прихода осим нашег: мерио је „водостање“, радио је нешто за шумаре итд., а углавном све је обављао као и наш посао.

Таман смо мислили да смо истерали свиње из манастирских дворишта, а са нашим чуварима смо их поново увели. Они су се населили

са својим породицама у манастирске конаке и почели да воде своју домаћу економију, која је укључивала и гајење свиња. А осим тих настале су и друге тешкоће због којих смо коначно морали да одустанемо од даљег постављања чувара, а и које смо поставили, ми смо их сменили.

Али, понекад и понеко, правио је шале на наш рачун. Једнога дана прочита ми наш секретар, диван, културан, и изнад свега врло духовит човек, покојни Симиша Миљковић, једно писмо упућено на следећу адресу: Заводу за заштиту и „прочишћавање културе“. Чини ми се да је стигло из Кладова. Садржина у писму била је отприлике оваква:

„Ја и мој пријатељ *x. y.* седели смо у кафани и препирали се, дали је Кина претпотопска земља или није? Ја тврдим да јесте, а он да није, па смо чули да тамо постоји неки Завод за прочишћавање културе, који то зна, па вас молим да нам јавите.“ Алузија је била јасна, јер је завод у то време имао врло бомбаст километарски назив: „Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије“.

ПРИСЕЋАЊА И ИСПОВЕСТИ

Доброслав-Бојко Св. Павловић

Благодарећи интелектуалној средини у којој сам одрастао, у којој је придавана предност уметностима разне врсте, моја наклоност према архитектури и многим другим културним вредностима наметала се већ од младости. А када ми се, као студенту, 1936. године указала изузетна прилика да доживим Свету Гору са Хиландаром, љубав према најлепшим тековинама српске прошлости овладала је мојим осећајима. При томе, у откривању, проучавању и поимању правих и основних својстава ове прошлости учествовали су, пре свих, моји драги учитељи — Александар Дероко и Бранислав Којић, било да је у питању старија архитектура монументалног карактера или млађе неимарство скромнијег народног порекла.

У живој ми је успомени младалачки полет старог и седог професора проте Стеве Димитријевића. Већ у поодмаклим годинама јездио је врлетним стазама Атоса, предводећи нас и тумачећи са неописивим жаром древне старине овог чудесног предела. Његова снага и воља изгледале су ми тада надземаљске. А оне га нису напуштале до краја његова дуга живота.

Али временом, проматрајући и млађе од њега како у одређеним тренуцима стичу сличну енергију, схватио сам сву тајну ове племените делатности. Чини ми се, да је такав „еликсир младости“ пустио своје најдубље корене и у личностима какве су још увек професори Дероко, Којић, Бошковић и архитект Здравковић — да поменем само оне који су ми по струци у том погледу најближи и најмилији.

Иако можда нескромно, могу слободно приметити да је и мене временом обузимала слична снага. Она ме и данас у приличној мери подржава. Тако се бар мени чини! Сујеверни ће, свакако, додати да је том мом осећању допринео и тренутак када сам у Хиландару, по устаљеном православном ритуалу, целивао чувену икону Богородице Тројеручице. Том приликом, случајно сам главом закахио кандило. Ужегли зејтин натопио ми је косу. За мене је то био неугодан тренутак. Калуђери су га, пак, протумачили на други, њима својствен начин!

Стекао сам, потом, диплому архитектке у најнеугоднијем тренутку — хиљаду девет стотина четрдесет прве године! Били су то црни дани за све нас, баш када је непријатељ закорачио на наше тле. Моја дотадашња младалачка маштања, везана за мој будући позив који сам мислио да усмерим према новом и савременом стваралаштву које не би било лишено наслеђених корена, срушила су се као кула од карата, пред суровошћу тренутка који нас је задесио.

Наместо да градим ново или сачувам старо, почео сам да рашишћавам порушено и уништено. Моја прва служба припадала је чистачкој колони Београда. Нисам је се стидео! Случај је хтео да ми вођа групе буде архитект Богдан Стојков. А он ми је, још као гимназијалцу, открио прве чари архитектонског стваралаштва. Радио сам као волонтер и као такав остао све до ослобођења земље. Нисам желео да ми прве плате додељују окупаторске власти!

Десио се тада нешто што је постало пресудно у мом позиву. Прихватио ме је Етнографски музеј као асистента. Добио сам да сређујем поједине збирке и да се ближе упознам са народним градитељством. У исто време, археолог Миодраг Грбић успео је да у Музеју кнеза Павла окупи читав низ наше интелектуалне омладине која се затекла у Београду и имала афинитета према културном наслеђу. Ту, на Музејском течају, били су они на неки начин заштићени од принудног рада, слања на фронт и других окупаторских намета. Тако су почели да се кале многи будући прегаоци ове врсте. Већина их данас заузима запажена места у нашој културној јавности. Оспособљавали су их најистакнутији стручњаци које је мимоишло ропство: Милан Кашанин, Боривоје Дробњаковић, Љубица Јанковић, Владимир Мошин, Ђорђе Радојичић, Ђорђе Мано-Зиси, Миодраг Грбић, Иван Здравковић, Радивоје Љубинковић. Течај је, између осталих, забележио и следећа нова имена: Светозара Душанића, Миодрага Коларића, Мирјане Ђоровић-Љубинковић, Мирка Барјактаревећа, Олге Батављевић. Том збору сам и ја припадао. Поред нас, у то време већ с универзитетском сведоцбом било је и студената: Влада Милојчић, Милутин Гарашанин, Јован Ковачевић, Драга Аранђеловић (Гарашанин), Олга Московљевић, Радмила Антић, Катарина Амброзић, Јелисавета Станојевић, Момчило Павловић, Мирјана Татић и најмлађи Дејан Медаковић — тек свршени матурант.

У исто време, образована је и прва установа заштите, тако дуго припремана и очекивана у предратној Југославији — овога пута, нажалост, под окупацијом, за територију Србије. То је био Централни завод за чување старина, смештен у згради Новог Двора, у оквиру Музеја кнеза Павла. Под руководством већ поменутог Грбића, пријатне успомене везују ме и за Љубинковића и Батављевићку. Јасно је да у ратним приликама нисмо ни били у могућности да обилазимо терен. Састављали смо спискове, вршили класификацију свих оних вредности до којих смо били у стању да допремо путем литературе, извештаја појединих сарадника, па донекле и путем веза са имас-

Монаси из манастира Покајнице (фото Д. Минолев)

цима и корисницима споменика, као и на основу раније стеченог сазнања. Покушаји су прављени и са студијама мањег обима. Међутим, бомбардовања, рације, потказивања, кријења, хапшења, илегалан рад и друга ометања разне врсте, у знатној мери су реметила ову нашу иначе сложјену делатност. Па ипак, можемо слободно рећи да је и таква наш рад сабирао драгоцене податке. Ти су материјали, по ослобођењу, послужили новооснованом Републичком заводу за заштиту и научно проучавање споменика културе као основна документација — подлога за полазни корак који је ова установа учинила у новим слободним условима, предвођена за то време незамењивим Милорадом Панићем-Сурепом, стручњаком и ентузијастом са пуно нових идеја и реалног смисла за конструктивну заштиту.

Тако сам се и ја определио за делатност на чувању и вредновању нашег културног наслеђа, касније и на његовом укључивању у савремене токове живота. Краће раздобље посвећено пројектовању новоградњи, само је допринело да мој рад у заштити стекне боље основе.

*

Забележио сам на овоме месту тај наш скромни труд у оним мучним тренуцима. Поменуо сам и студије које смо у таквим условима писали. Мој први интерес за цркве брвнаре поникао је у таквом часу. Једном приликом, за време окупације, одлазећи кришом у Старо Село код Велике Планае, да код својих пријатеља прибавим нешто брашна и других намирница, сазнао сам за мени дотле непознату и необичајену црквицу, звану „Покајница“. Селаци су ми живо причали о чудесној и романтичној историји њена постанка. Био сам запањен архитектуром и занесен причом. Подробно сам је снимиио и забележио сва предања. Похвалио сам се потом професору Којићу, те је од њега и потекла идеја да проучим ову врсту цркава. Подстакнут спонтаношћу дрвене конструкције и лепотом њене једноставности, посебно узбуђен националном улогом и илегалношћу под којима су такви храмови најчешће извршавали своје поруке, прионуо сам да савладам и овај задатак, под сличним условима, у време једног другог ропства. У томе ме је касније помагао и професор Дероко, прихватајући се ментора за моју тезу коју сам у новим условима припремио. Због свега тога, Покајница ми је и сада остала најближа срцу. Тај скромни споменик културе не заобилазим ни данас, кад год сам у могућности да му приступим.

*

Тешке су биле прве године нашег конзерваторског прегалаштва, пре свега кад је требало да се иде на терен. Споменици су се већином налазили у беспућу или, у најсрећнијем случају, крај рђавих путева. Полазило се возом или аутобусом; настављало камионом, таљигама или чезама, на коњу, па и пешице. Требало је да прође доста

времена да би Заводу био додељен од стране армије један расходуван амерички цип. Стићи до Призрена или Дечана, Сопоћана или Милешеве, Кладова или Пагонва, био је прави подвиг! Експедиција, на-товарена прибором за рад и осталим најнужнијим потребама, ако је и стигла на ред да користи Заводско возило, сматрала је то привилегијом, мада се веома неугодно кретало тако претрпанним колима.

Железнице су биле препуне путника, а и оне су нас превозиле само донекле. Нешто су даље доспевали аутобуси, већином дотрајали, с неодређеним редом вожње. Веома се добро сећам једног таквог путовања од Горњег Милановца до Крагујевца. Био је то стари „Лондонац“ који је не само Енглезе часно ислужео већ и наше Београђане, па доспео и у Шумадију. Једног тренутка, од силног труцкања, распало се седиште и путници попадали са клупе. Возач је зауставио кола, дохватио расходувано седало, избацио га кроз врата и мирно наставио вожњу!

*

Није човек био сигуран ни конач да нађе. Када сам у Приштину долазио због изградње Споменика Косовским јунацима, воз је најчешће стизао у сред ноћи. Колико сам пута преседео у столици или био срећан да у бараци за раднике уграбим слободан лежај скројен од необрађених дасака, са сламарицом, да бих приликом јутарње смене морао да уступим ову „угодну“ постељу његовом сталном кориснику који се, изненађен незваним гостом, уморан враћао с посла.

Ни остала коначишта нису била много угоднија — првенствено у овим крајевима. Била су то угоститељска здања оријенталног типа, у којима су спаваонице, најчешће с нечистом постељином, примале већи број путника, покаткада и пијаних, склоних свађи и тучи. У Шапцу је, пак, соба у хотелу изгледала пристојно. Па ипак, са њене постелине пренео сам овче богиње. И не слутећи чиме сам се заразио, под високим температуром, затекао сам се у Сопоћанима на техничком пријему новог оградног зида. Да ли сам у таквом стању био у могућности да задатак у потпуности савладам, ни до данас, признајем, нисам остао убеђен!

Свакако да сличних авантура није било много. Наведени примери одабрани су баш по својој бизарности, припадајући, понављам, оним временима, у којима је служба заштите тек крчила себи пут.

*

Било је нужно упутити јавност у суштину нашег делања, у почетку не само непозната, већ од многих чак и неправилно схваћена. Проучавајући старе цркве брвнаре обилазио сам и Банију. Занимао ме је храм ове врсте у Бузети. Скицирајући објекат постао сам сумњив милицајцу. Слично ми се десило и у сред Београда, крај напуштеног Милошевог амама код Вознесенске цркве. Снимао сам га ради припре-

ме елабората за заштиту. Војни орган ме је тада привео у једну од њихових зграда, захтевајући да предам филм и скице Амама. Сматрао је да снимам војне објекте у том делу града. Требало је доспети до виших органа и разуверити их! Није било лако ни Сурепу да од надлежних са Косова прибави сагласност за постављање бронзаних слова на већ подигнути споменик косовским јунацима, означавајући одабране стихове из Косовског циклуса. Због тога сам тај задатак окончао са неизбежним закашњењем. Каснила је и свест Ваљеваца који су се годинама упорно борили против заштите Тешњара, најзначајније сачуване споменичке целине своје врсте у Србији, сматрајући у то време да заштитом тог дела града желимо да спречимо његов урбани развој, чувајући трошне куће, пуне гамади, остале нечистоће и општег назадњаштва. Била су потребна дуга и мучна убеђивања надлежних у Сремској Митровици, уз ангажовање целокупне друштвене и политичке свести Републике, да би се најзад схватила права вредност Сирмиума и приступило вредновању и достојном обељавању бројних и значајних урбаних остатака овог античког града.

*

Било је то ипак све давно. Тих непријатних тренутака присећам се са носталгијом. У суштини, временом нас је народ заволео као лекаре који спасавају живот, иако методе нашег рада нису ни данас увек свима јасне, поготову када је у питању процес нужног трајања самих интервенција.

Са власницима бројних споменика културе успостављено је широм наше земље истинско и трајно пријатељство, релативно брзо, поготову онда када им се није прилазило круто, уз прекомерно истицање власти и омаловажавање свакодневних проблема. Сматрам да сам у том погледу увек тежио да будем тактичан. Убеђен сам да је такав мој став широм отварао врата, за добро самих споменика.

Пријатељство се развило пре свега међу нама стручњацима истог профила, иако и ту има покаткада неразумевања, па и зависти као, уосталом свуда што их има. Међутим, удружујући се међусобно у разним видовима, поготову на међународном плану у оквирима ICOMOS-а (Међународног савета за споменике и споменичке целине), конзерватори су се ородили у велику породицу, одржавајући све присније радно, па и лично пријатељство.

Учествујући у раду многих међународних сусрета ICOMOS-а, са задовољством сам могао да потврдим јединство у схватањима нашег конзерваторског позива, независно од метода којим се појединци упуштају у делатности различите врсте. Тако и нехотице поредим међународне скупове друге садржине, поготову оне који се одвијају на привредној и политичкој основи, на којима учесници много пута не могу да успоставе заједнички језик, па и ако га нађу, ретко је када такав језик искрен. Срећом, у нашем случају, заштита културних добара свима је неоспорно заједнички циљ, лишен сваке зависти.

Када сам у Москви, 1964. године, учествовао у раду Светског конгреса етнолога и антрополога, у одељку који је расправљао о народном неимарству, доживео сам незаборавно узбуђење. Држећи пред собом своју недавно објављену тезу о црквама брвнарама у Србији, мени непознати учесник у раду замолио ме је да прегледа књигу. Дошав до странице на којој пишем о Совјетском стручњаку који је подробно обрадио дрвену архитектуру Карело-Финског подручја, тај учесник ме је с усхићењем погледао. Псказао је прстом на текст са сликом, рекавши: — Ополовников, то сам ја! Није ни требало даље подвлачити моје усхићење што сам сусрео, тако случајно, а и тако далеко, стручњака о коме сам расправљао у својој дисертацији.

Био бих у стању да набрајам безброј случајева о другим сусретима сличне природе, који су утицали на успостављање искреног и трајног пријатељства међу стручњацима широм света. Одвијали су се у тим тренуцима бесконачни разговори на одређену тему обојици блиској — дискусије чију дужину трајања нисмо ни осећали. На тај начин, чврсто успостављене везе не кидају се ни у поодмаклим годинама, пошто се појединци повуку из непосредне активности. То је оно што се до краја живота не гаси!

Верујем, међутим, да нећу много згрешити ако генерације мојих млађих колега, који у нас данас делују под неоспорно бољим условима, окарактеришем као раднике који се у свом конзерваторско-рестаураторском прегалаштву у јачем степену ослањају на своја лична сазнања стечена специјализацијом и коришћењем данас богатије литературе. Чини ми се, уз то, као да избегавају непосреднији сусрет са својим претходницима — још увек живим и свежим. А ови би им могли и усменом речју, на лицу места, својим искуством ипак бити од користи. Као да се све више заборавља да је заштита културног наслеђа једна стална и никада окончана посленост. У њој стручњак, коме је поверен споменик углавном из оправданих разлога, није никада у могућности да закључи своје интервенције. Као да се увек почиње из почетка, од нас који смо тренутно задужени за реализацију извесног задатка. Постоје ту, чини ми се, и некаква неписана морална правила која пуно пута пренебрегнемо! Контакт са ранијим прагаоцима обезбеђује споменику неоспорно бољи континуитет. Тај контакт, најзад, пружа оном старијем и некакво признање за његов ранији труд, више пута везан и за ауторство одређене врсте. Тако се бар мени чини, јер сам у том духу васпитан. Сасвим природно, и сâм сам се, прихватајући се рада на споменику, претходно обраћао Момиру Коруновићу, Александру Дероку, Браниславу Којићу, Ђурђу Бошковићу или Ивану Здравковићу: уколико су ти исти стручњаци пре мене обрађивали ту архитектуру, па и онда, када је у питању било каква измена искуства. Од њих бих много чега корисног сазнавао на добро објекта коме бих приступао, а њима би та пажња, убеђен сам, била ипак пријатна.

Никада ми неће избледети из сећања задовољство које сам пружио већ остарелом и неоправдано заборављеном Коруновићу, када сам му се 1957. године обратио у вези мог наставка његове ратом прекинуте опсежне заштите Дечана. Радо се одазивајући сарадњи, предао ми је том приликом свој исцрпни извештај о необично квалитетно изведеним радовима, провереним после толико година. Још ми се дубље урезала у памети туга коју је имао, не могавши са нама да пође у манастир, због смрти своје кћери. Иако је претходне ноћи тек била издахнула, изјутра ме је тај неутешни отац — уједно и савестав човек, већ чекао пред конаком кнегиње Љубице, да би ми саопштио тужну вест и благовремено вратио жељезничку карту, да иста не би пропала!

Ту нашу величанствену задужбину доживео сам први пут 1948. године. Ма колико ми раније била позната њена вредност, првенствено благодарећи ни до данас не превазиђеној монографији Петковића и Бошковића, тек ме је мој непосредни сусрет са овим Фра Витиним делом у потпуности задивио, јер сам се уверио колико је његово стваралаштво остало кроз толико векова ничим непоремећено. Међутим, око цркве, стање конака било је такво, да су ме дотрајали и обезбеђени димњаци опомињали да сваког тренутка може избити пожар. Следио је извештај Југословенском институту за заштиту споменика културе, указујући на поменуто угрожено. Већ после неколико месеци избио је, нажалост, пожар и уништио знатне делове најстаријих дечанских конака, укључујући и изванредне декоративно резане елементе које сам, срећом био снимио, чије је цртеже потом објавио професор Којић у „Старој градској и сеоској архитектури“. Не могу рећи да сам у овом случају био видовит. Само је случај хтео да сам благовремено имао прилику да учим опасност на коју, по нашем старом обичају, није реаговано на време.

*

Другом приликом, радећи у Никољу, код Овчар Бање, сусрео сам архимандрита Никона, још увек крепког старца кога су сви уважавали. Њега су се поготову сећале оне наше колеге које су са њиме, у својству старешине манастира, сарађивали у Каленићу и Љубостињи, још пре првог и између два рата. Вичан каменорезачким и другим грађевинским вештинама, уз то својевремено веома предузимљив и утицајан, задужио је у много чему ове две обитељи. Мајсторе који су са мном овога пута радили у Никољу, зачудиле су стручне примедбе које је на рачун њихове делатности упућивао овај калуђер. Одмарајући се под дрветом, с каменом под главом наместо јастука, у живој речи ми је евоцирао успомене на његове давнашње иницијативе и интервенције при овим двома моравским задужбинама, у чијем су одлучивању учествовале и најутицајније личности тадашње Србије, довозећи се у манастир кочијама.

И док се Никон, с једне стране, присећао занимљивих догађаја из своје младости, дотле један други старац, по имену игуман Герасим,

још увек радо приповеда посетиоцима Покајнице судбину ове црквице, из времена давно пре његовог, преносећи живо и верно народно предање о Карађорђевој уморству, дивним народним језиком. Речи ове двојице вредело је прибележити или снимити на магнетофонску траку. Нажалост, Никон је већ давно у гробу.

*

Познато је већ да се рад архитекте-конзерватора у бити разликује од рада сликара-конзерватора, или физикохемијичара. Док се код ових других судбина споменика искључиво налази у њиховим рукама, архитект је у пуној зависности од извођача-грађевинара и осталих сарадника који би требало у потпуности да продру у материју и буду реализатори архитекткових замисли, као резултата многоструких истраживања. У много случајева, на лицу места су нужне исправке и измене. Оне се намећу откривањем структуре споменика. То су она изненађења која захтевају невероватну будност архитекте и сталан контакт са извођачем. Свакако да су таква изненађења мањег обима ако архитект-конзерватор располаже већим искуством, мада и у таквим околностима могу наступити потпуно непредвиђени случајеви, зависно од сложености објекта. Тај нужни спој са извођачем успео сам понајпре да успоставим са препаратором Крстом Авакумовићем и грађевинским мајсторима Младеном Милановићем и Преславом Миладиновим. Са њима сам најдуже и најрадије сарађивао и уједно био најспокојнији да се у послу неће згрешити. Од њих сам много чега и сам научио када је била у питању чисто грађевинска техника извођења. На овоме месту то им јавно признајем.

Рад архитекте-конзерватора, пак, у бити се разликује и од рада осталих архитеката, било да су пројектанти или урбанисти. Док се код ових других у вредности њиховог рада мора да испољава оригиналност у стваралаштву, вредност делатности архитекте-конзерватора у толико је већа, у колико се његове интервенције на споменику што мање уочавају. Чак и када се указује потреба за подизањем нових објеката у склопу споменичких целина, њихова архитектура мора остати потчињена осталим заштићеним просторним вредностима. Ни у ком случају не сме постати примарном и одстранити пажњу од споменика коме припада. У току својих послености вазда сам тежио да се придржавам таквих начела. Није било лако, јер је архитекти у крви да ствара ново — непоновљиво.

И наручилац својеврсни нови ктитор, још више тежи да свој прилог што убедљивије нагласи и да му објекат одговара свим његовим жељама. Немајући, међутим, довољно осећаја за естетским прилагођавањем средини, сам споменик у том погледу трпи штету. По том питању се јављају и неспоразуми, не само са новим инвеститором, већ и са пројектантом. Он је пуно пута недовољно поткован за интервенције ове врсте. Шире узев, такви су неспоразуми присутни и приликом израде урбанистичких подлога, па и када се културна добра користе у туристичке сврхе.

Велике су се борбе водиле око очувања многих споменика — не само у циљу спречавања потпуног рушења (амам у Врању, Амир-агин хан у Новом Пазару, дом Јеврема Грујића у Београду и толики други), већ и у циљу заустављања њихове деградације, подизањем нових објеката у недозвољеној близини.

Не могу опростити надлежним службама заштите што се уз Покајницу, тако скромних величина, дозволило подизање хотелског објекта тако горостасних размера, што се Теразијама с Крсмановића домом пореметила равнотежа изградњом велике робне куће у непосредном суседству овог господског приземног здања, што ће се уз Голубачки град, испуњен романтиком, подићи моћна цементара уз каменолом који безобзирно упропашћује цео амбијент на улазу у Ђердап, чија је клисура за сада још увек само у теоретски заштићеном подручју, што се не окончава са презентацијом већ измештене Трајанове табле са делом римског пута у самом Ђердапу, што се не утиче код надлежних да се већ једном крене са реализацијом Централног етнопарка под Авалом и, најзад, што су урбанисти новог Титовог Ужица порушили некадашњу Корунковићеву Соколану, једну од најмонументалнијих грађевина подигнутих у овом граду између два рата, у којој је 1941. године одржан, вероватно, најмасовнији збор антифашистичке омладине — једини те врсте у окупираној Европи.

*

Имајући све ово пред очима, радо сам се прихватио нових обавеза да у Комисији за оцену урбанистичких и просторних планова наше Републике и на Одсеку за туризмолшке науке Београдског Универзитета покушам да скренем пажњу планерима и усадим младим туризмолозима смисао за правилно вредновање, дозвољено и потребно укључење споменутих вредности у нова просторна решења и савремене туристичке токове.

И тако данас, после толико година рада, када сводим рачуне своје скромне делатности, са задовољством се ипак присећам пре свега онога што је везано са борбом за опстанак наших културних тековина. Ако сам у томе макар и најмање оставио трага бићу задовољан, али уједно и незаситан, јер ме те вредности, признајем, и даље драже на дораду, како би још дуго времена корисно предњачиле у задовољењу културних и других потреба наше и светске јавности.

Јован Секулић

Први покушаји организованије заштите споменика културе на подручју града Београда јављају се тек у периоду између два рата. У том раздобљу наглим изграђивањем града почела су да нестају не само значајнија појединачна архитектонска остварења из његовог предустаничког периода, па чак и из прве и друге половине XIX века (Конак Томе Вучића Перишића, Ичкова кућа, Старо здање, Симићева кућа, Ђумрукана, зграда старог среског суда и др.), већ да се озбиљније нарушавају и његови стари, историјски, амбијенти на Варош-капији, Савској и Дунавској падини, Косанчићевом венцу, у Кнез Михајловој улици, Скадарлији и другим деловима града. Представници београдских музеја заједно са Друштвом за заштиту старина, на основу Грађевинског закона, поднели су 1933. године Општини града Београда представку у којој су тражили да се одреди Комисија за израду уредбе за заштиту београдских старина.

Идеја о стварању прве службе заштите споменика културе у Београду јавила се тек непосредно пред рат, 1939. године, када је на једној од седница Општине града Београда било предложено да се при културном одсеку Општине формира и одељак за испитивање прошлости Београда.

После ослобођења, у неколико махова, покушавало се са оснивањем посебне службе која би обављала послове заштите споменика културе на подручју града Београда. Па ипак, тек после тринаест година од оснивања Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије (1947. године), Народни одбор града Београда 27. маја 1960. године оснива Завод за заштиту споменика културе града Београда („Београдске новине“ бр. 13/60).

За директора Градског завода за заштиту споменика културе постављен сам октобра 1960. године са функције начелника за културу Народног одбора града Београда, на коју сам и дошао највише ради формирања и организације службе заштите споменика културе за подручје града Београда.

Народни одбор града Београда већ новембра исте, 1960. године, доноси и решење о именоввању чланова Савета Завода за заштиту

споменика културе града Београда — Станоја Симића, министра у пензији, арх. Богдана Игњатовића и Светислава Мандића, сликара — конзерватора. У том периоду, све до краја 1960. године, заједно са члановима Конкурсне комисије¹ и Савета вршим припреме за долазак почетком 1961. године и првих стручних сарадника у Завод. Са Народним одбором града Београда водим разговоре око обезбеђења просторија за смештај и рад Завода, јер још увек, као једини радник Завода, седим у својој бившој канцеларији начелника за културу, на тргу Маркса и Енгелса.

И некако баш у то време, крајем јесени, 1960. године, једна група београдских професора и архитеката, пошто је чула да сам постављен за директора Завода, моли ме да их примим. Не знам о чему се ради. Дошли су доста узбуђени и узнемирени. Међу њима, колико се сећам, били су Миша Радовановић, Бранислав Којић, Иван Здравковић, Богдан Игњатовић, Димитрије Леко, Оливер Минић, Богдан Несторовић . . . Замолили су ме били да хитно донесем решење о заштити куће Јеврема Грујића у Београду. Бојан Ступица је управо у то време завршавао са последњим припремама око почетка градње Атељеа 212 у улици Лоле Рибара. По његовом пројекту кућа Јеврема Грујића требало је да се поруши и тај простор искористи за изградњу Атељеа. Сећам се да су ми сви говорили о кући Јеврема Грујића као објекту изузетно значајном не само за архитектуру старог Београда, већ и за његову историју. Дуго су ми причали и о архитекти Милану Капетановићу, једном од наших првих српских школованих архитеката, од кога би нам, уколико би се ова кућа срушила, остала само зграда Класне лутрије, у Београду. Говорили су и о богатом и изузетно значајном архивском и другом уметничком фонду који се чува у кући од стране Грујићевих наследника и потомака. Била би то велика брука и срамота за цео наш Београд, били су сви они у овом закључку једногласни, ако би се дозволило рушење овог здања.

Остао сам после њиховог одласка, изгледа много више уплашен и забринут ја, него сви они. Био сам још увек сам, без иједног сарадника. Некако у то исто време, тачније 22. новембра 1960. године, Вера Ненадовић, управник Музеја града Београда, шаље званичан акт Заводу, заправо мени, у коме прилаже списак грађевинских објеката у Београду које би требало ставити под заштиту, а према предлогу кога су сачинили београдски професори и архитекти Бранислав Којић, Богдан Несторовић, Драгољуб Јовановић, Оливер Минић и Иван Здравковић. Овај предлог они су још пре оснивања Завода били поднели Сталној комисији за урбанистичке послове Народног одбора града Београда. У прилогу истог акта, Музеј града Београда доставља и копију пројекта куће Јеврема Грујића у Београду, коју би требало ставити под заштиту.

Чекати, — више се није смело. Требало је одмах донети решење о заштити куће Јеврема Грујића, а о томе нисам знао ништа. Ни како

¹ Народни одбор града Београда у Конкурсну комисију Завода именовао је Владимира Кондића, Мају Ђуровића и мене.

НАРОДНИ РЕПУБЛИКА СРБИЈА
МУЗЕЈ ГРАДА БЕОГРАДА

ЗЕМЉОПИСНИ И КУЛТУРНИ
НО ГРАДА БЕОГРАДА

1112/1
22. Човенбра / год.
БЕОГРАД

*Одредба
и укинути
(Одредба за заштиту
својих зграда)
20.11.60*

29.11.60
1834/100

ЗАВОДУ ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ БЕОГРАДА

Београд

Предмет: Грађевински објекти
у Београду које треба
ставити под заштиту.

Трг Маркса и Енгелса 6/1

У циљу заштите споменика културе Београда, с позивом на усмени разговор управника овога Музеја са другом Јованом Секулићем, директором тога Завода, а с обзиром да је решењем Народног одбора града Београда бр.1861/60 од 27 маја 1960 године основан Завод за заштиту споменика културе Београда /"Београдске новине" бр.13/60/, достављамо Вам у прилогу:

1/ Списак грађевинских објеката у Београду које би требало ставити под заштиту /према предлогу који су архитекте: проф. Којић Бранислав, проф. Несторовић Богдан, Јовановић Драгољуб, Здравковић Иван и Минић Д-р Оливер поднели својевремено Сталној комисији за урбанистичке послове НО града Београда/;

2/ Копију пројекта зграде у Београду, у улици Лоле Рибара број 17 /кућа поч. Јеврема Грујића, министра Владе Краљевине Србије/, коју би требало ставити под заштиту.

Прилога: 2

П Р А В Н И К
Музеја града Београда,
Вера Ненадовић

НАРОДНИ РЕПУБЛИКА СРБИЈА
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ
БЕОГРАДА

ПРИМЉЕНО: 22. XI 60			
Сл. исп.	Број	Градск. Председн.	
102	10/1	2	

a/a 23. XI. 60

Комисија

Комисија узјемних зграда у м.
д. Вилега 17 (кућа Јеврема Грујића)
Београд се у прилогу налази
уписана 10.

1. Група београдских архитеката преко Музеја града Београда предлаже ново-основаном Заводу града Београда које објекте треба ставити под заштиту

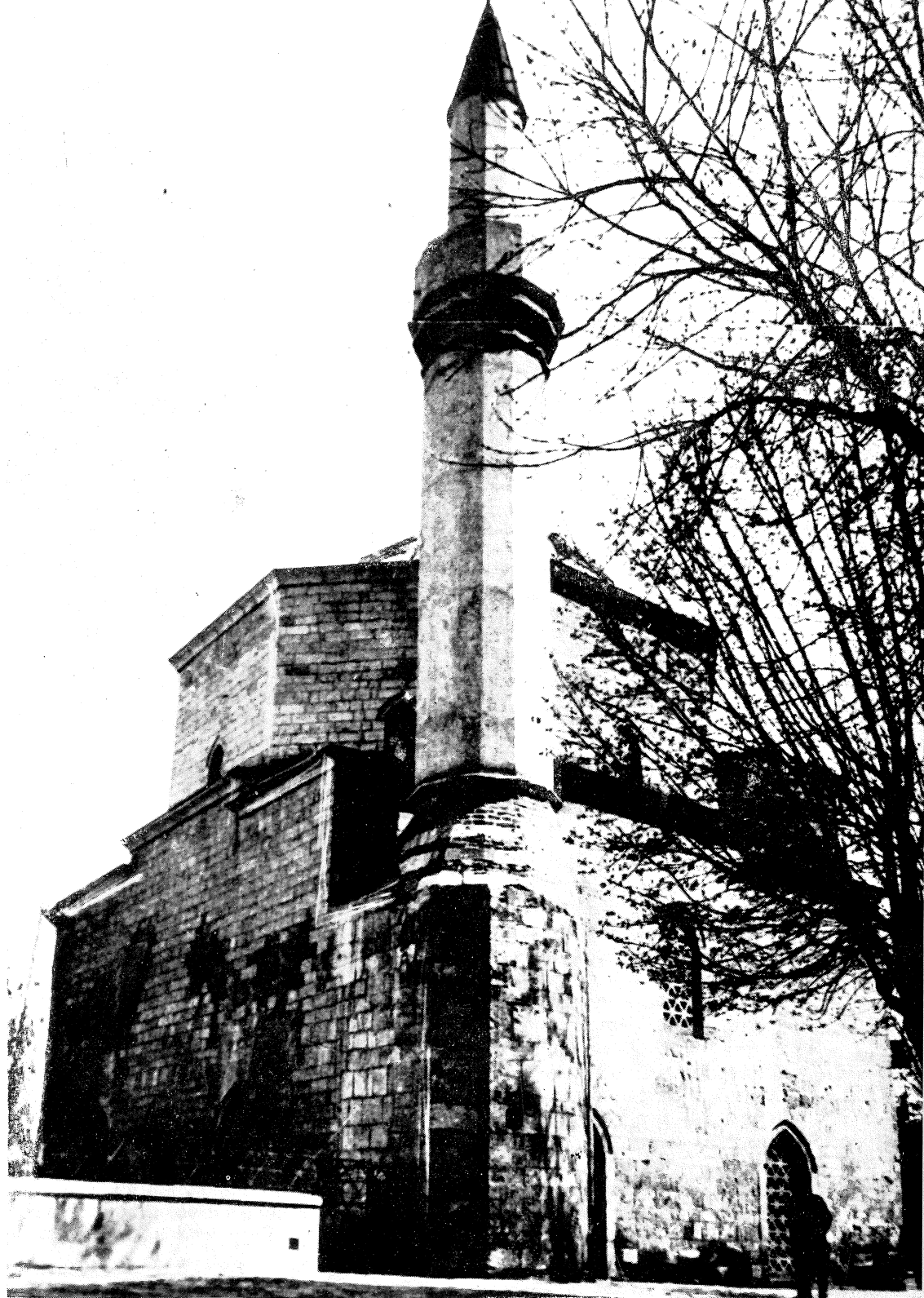
се то решење доноси, ни ко га доноси, ни сам поступак око његовог доношења и уписа у некакав регистар споменика културе који још и не постоји у Заводу.² Разуме се да сам одмах потражио помоћ од Милорада Панића — Сурепа, директора Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије. „Све ће ти то свршити мој Синиша“, као да и сада чујем Сурепове речи. И Синиша Миљковић, секретар и правник у Републичком заводу, издиктира мени преко телефона цело решење о заштити куће Јеврема Грујића. Откуцах ја ово решење у неколико примерака, јер ми је тај исти Синиша рекао да га треба доставити и њима, затим власнику и I Среском суду у Београду. А шта са печатом на решењу, кад га још увек нисам имао. „Ништа лакше“, опет ме је саветовао Синиша Миљковић. У непосредној близини зграде Народног одбора града Београда, на Тргу Маркса и Енгелса, на самом углу, била је (и данас ми се чини да је још увек ту) некаква радња за израду печата. Налогом начелника за културу Града наручих ја печат Завода и за неколико сати већ је био на решењу о заштити куће Јеврема Грујића, у улици Лоле Рибара бр. 17. И кућа, и поред тога што је у главном пројекту Бојана Ступице већ била срушена, ето, остаде и данас представља један од значајнијих споменика културе у укупном културном наслеђу Града и Републике.

Први сарадници Завода, Гордана Марјановић, археолог и историчари уметности Антица Павловић и Милорад Џелебчић стигли су, некако у исто време, првих дана марта 1961. године, када је и Завод добио од Народног одбора града Београда своје прве просторије за рад, у Кумановској улици бр. 5.³ У дну дворишта, у једној оронулој, приземној згради, више шупи него згради, дворишту Градског сервиса за одржавање возила, пуном крша и свакаког другог лома, — два собичка између којих је била некаква заједничка каљева пећ. И почело се са првим планирањем и радом на евиденцији и заштити културног наслеђа Београда. Само месец дана касније, почетком априла, у Завод су стигли и први архитекти Ратислава—Гита Мацаревих и Мила Вуловић, јер се осећала потреба и за предузимањем првих, неодложних, техничких интервенција, заправо радова на неким врло угроженим споменицима културе у Београду. Били су то Кула Небојша у Доњем граду Београдске тврђаве, која је сваког часа могла да се сруши, и Бајракли џамија, у Господар Јевремовој улици у Београду.

Обимна испитивачка, архитектонска и друга снимања и истраживања, под руководством арх. Гите Мацаревих, у којима су учествовали и еминентни професори Архитектонског и Грађевинског факултета у Београду, омогућили су да се на бази посебне експертизе о начину

² Решења о заштити до оснивања Завода за заштиту споменика културе града Београда доносили су најпре Уметнички, данас Народни музеј у Београду, а потом Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије и Покрајински завод за заштиту споменика културе у Новом Саду.

³ Данас је на том простору зграда Југословенског грађевинског центра — стална изложба

2. Бајракли џамија у Београду

3. Дом Јеврема Грујића у Београду

обезбеђења Куле Небојше од даљих деформација, најпре приступи армирано бетонском осигурању најнижих делова Куле и њеног фундамента, а затим виших зона прстеновима од преднапрегнутог бетона и коначно, конзервацији и рестаурацији фасада и отвора, као и поновном постављању међуспратне дрвене конструкције у самој кули.

Започета конзервација на Бајракли џамији, још пре оснивања Завода за заштиту споменика културе града Београда, оставила је у наслеђе овом Заводу најосетљивији проблем конзервације — санацију калоте. Поред ове санације, требало је предузети хитне радове и на конзервацији и санацији минарета, као и уређењу унутрашњег и спољашњег простора џамије у вези са предајом објекта на употребу исламској верској заједници у Београду. Радовима је руководила арх. Мила Вуловић.

За ову акцију, разуме се, чуо је одмах и Реис ул улема Сулејман Кемура, поглавар исламске верске заједнице у Југославији, са седиштем у Сарајеву. Желео је да посети наш Завод у Београду и изрази своју захвалност на предузетим акцијама на Бајракли џамији. И ево

њега у званичној пратњи, са неколико црних мерцедеса, већ исте те 1961. године, у посети нашем Заводу. Прошла цела свита Кумановском улицом, али Завода нигде нема! Поново интервенција за проверу адресе, јер у Кумановској бр. 5 нема никаквог Завода за заштиту споменика културе! Схватили смо да Реис ул улема Кемџа и његова пратња нису ни могли да помисле да треба да уђу у двориште Градског сервиса за одржавање возила да би стигли до наше две собице у дну овог дворишта. Па ипак, све је било по протоколу. По њиховом поновном проласку Кумановском улицом, већ су била отворена велика гаражна врата Градског сервиса, на којима их је чекао секретар Завода Владимир Бргуљан,⁴ а са стране у дворишту, као да „каширају“ крш и лом од старих, бачених, возила градске управе, стајали су сарадници Завода. Ја сам их сачекао у једној од двеју бољих собица у самој згради.

Сусрет је био срдачан и топао. Као да се још једном поновило оно вечно и неписано правило — што већа сиротиња, то је све пријатније и топлије.

Данас је Завод за заштиту споменика културе града Београда смештен у засебној згради бившег Војног музеја на Горњем граду Београдске тврђаве. Има више од две собице и више од пет стручних сарадника...

⁴ Поред Владимира Бргуљана, секретара и правника, у Завод су 1. јула 1961. године примљени и Данилка Вулетић, административни секретар и Мића Ивановић, арх. техничар

САДРЖАЈ

<i>Александар Дероко</i>	
МАЛО НЕКИХ ДАВНИХ СЕЋАЊА — — — — —	7
<i>Ђорђе Бошковић</i>	
ПРВА СОПСТВЕНА ИСКУСТВА, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВЕ — — —	15
<i>Арх. Иван М. Здравковић</i>	
МОЈИ ПРВИ КОРАЦИ У РАДУ НА КОЗЕРВАЦИЈИ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ — — — — —	29
<i>Милан Лађевић</i>	
МОЈА ПРВА КОНЗЕРВАТОРСКА УЗБУЋЕЊА — — — — —	37
<i>Слободан М. Ненадовић</i>	
УСПОМЕНЕ КОНЗЕРВАТОРА (Сећање и искуства) — — — — —	53
Игра судбине — — — — —	54
Мој први конзерваторски подухват: спасавање фресака у Градачкој цркви и сусрет са професором Н. Окуњевим — — — — —	56
Невоље у Грацу са председником месног одбора — — — — —	59
Епилептични напад на врху Деспотове куле у Смедеревском граду — —	63
Мој први сусрет са Богородицом Љевишком и како је дошло до њене ресторације — — — — —	66
Откривање фресака: портрета краља Милутина и Богородице са Христом Хранитељем у Богородици Љевишкој — — — — —	67
Прва снимања фресака у Богородици Љевишкој — — — — —	71
Моји радници у Љевишкој — — — — —	73
Како сам дошао на рад у Студеницу и како сам из ње отишао? — — —	76
Сува крушка наводи нас на откопавање у студеничкој порти — — —	78
Два сусрета са другом Мошом Пијаде — — — — —	79
Ко је чувао Мирослављево јеванђеље за време II светског рата? — — —	81
Куда идеш пријатељу? — — — — —	83
Догађаји при откривању фресака XIII века у хиландерском скиту св. Тројице на Спасовој води — — — — —	86
Катастрофална путовања по Светој Гори — — — — —	89
Невоље са змијама и слепим мишевима у споменицима културе — — —	92
Заводу за „прочишћавање културе“ — — — — —	94
<i>Доброслав-Војко Ст. Павловић</i>	
ПРИСЕЋАЊА И ИСПОВЕСТИ — — — — —	97
<i>Јован Секулић</i>	
„КУМАНОВСКА БР. 5“ — — — — —	107